

TARTU ÜLIKOOL
FILOSOOFIATEADUSKOND
Eesti keele õppetool

Maigi Vija

ASESÕNAD JA ISIKUVIITAMINE
LAPSEKEELES

Magistritöö

Juhendaja dotsent Renate Pajusalu

Tartu 2005

SISUKORD

EESSÕNA	4
SISSEJUHATUS	5
ANDMEBAAS	7
1. TEOREETILIST TAUSTA	9
1.1. Personaalpronoomenid ja isikuviitamine	9
1.2. Hoidjakeel kui lastele kohandatud keel	12
2. ÜLEVAADE LASTEL ESINEVATEST PRONOOMENITEST EESTI KEELE GRAMMATIKA PÕHJAL	14
<i>oma</i>	16
<i>üksteise</i>	18
<i>teineteise</i>	18
<i>enda</i>	19
<i>enese</i>	19
<i>iseenda</i>	19
<i>iseenese</i>	19
<i>omaenda</i>	19
<i>omaenese</i>	19
<i>see</i>	21
<i>seesama</i>	21
<i>too</i>	21
<i>toosama</i>	21
<i>sama</i>	21
<i>samasugune</i>	21
<i>niisamasugune</i>	21
<i>teine</i>	22
<i>muu</i>	22
<i>selline</i>	24
<i>mis</i>	25
<i>kes</i>	26
<i>missugune</i>	27
<i>milline</i>	27
<i>misuke</i>	27
<i>kumb</i>	28
<i>mitu</i>	28
<i>ise</i>	29
<i>iga</i>	30
<i>igamees</i>	30
<i>igaüks</i>	30
<i>kõik</i>	31
<i>mõlemad</i>	32
<i>kumbki</i>	32
<i>emb-kumb</i>	32
<i>keegi</i>	32
<i>mingi</i>	33

<i>miski</i>	33
<i>üks</i>	33
<i>mingisugune</i>	35
<i>miskisugune</i>	35
<i>ükski</i>	35
<i>mõni</i>	35
<i>paljud</i>	35
3. PERSONAAL- JA DEMONSTRATIIVPRONOOMENID	37
3.1 Personaalpronoomenid	37
<i>MINA/MA</i>	41
<i>SINA/SA</i>	50
<i>TEMA/TA</i>	54
<i>MEIE/ME</i>	58
<i>TEIE/TE</i>	60
<i>NEMAD/ NAD</i>	62
3.2. Demonstratiivpronoomenid	63
KOKKUVÕTE	70
PERSONAL REFERENCE AND PRONOUNS IN CHILD LANGUAGE Summary	73
KASUTATUD MÄRGID JA LÜHENDID	75
KIRJANDUS	76

EESSÕNA

See magistritöö sai tegelikult alguse juba aastal 2000, kui pärast bakalaureusetöö kaitsmist hakkasin tegelema lindistatud CHILDESi korpuse transkribeerimisega. Lisaks Andrease lindistusperioodile vanuses 2;0-2;1.12 otsustasin ise jätkata heliülesvõtete tegemist suvel ja sügisel. Andrease kolmandaks sünnipäevaks oli taas planeeritud tihe 30-tunnine audio- ning videolindistuste periood. Selle organiseerimise ja finantsasjade korraldamise eest suur tänu Michael Tomasellole (Max Planck Institut) ja tema juhitud uurimisgrupile.

Suured tänuavaldused lähevad minu juhendajale Renate Pajusalule, kes jaksas ära oodata selle töö valmimise ning innustas mind tegema otsustavaid samme.

Tänama ja kiitma pean ka neid, kelle pärast mu magistritöö valmimine venis: minu kannatlik, toetav ja ääretult mõistev abikaasa Priit ning pojad Andreas ja Hendrik.

Selleks, et niisugune rohke materjaliga vahva 76-tunnine lapsekeelekorpus valmiks, on vaja kannatlikku ja jutukat informanti. Aitäh Sulle veel kord, Antsu!

Täna kõiki lähemal ja kaugemal viibivaid toredaid inimesi, kes on mingil moel kaasa aidanud selle töö valmimisele ning mind sõbralike soovitude ja ettepanekutega rikastanud.

SISSEJUHATUS

Käesoleva magistritöö eesmärk on vaadelda pronoomenite ning isikukategooria kujunemist lapse kõnes vanuses 1;6-3;2 ning jälgida, kuidas laps hakkab kasutama pronoomeneid ja kuidas ta räägib erinevatest isikutest. Analüüsitakse personaal- ning demonstratiivpronoomeneid, kuid nendele lisaks ka isiku markeerimist verbivormides, kuna see on isikuviietamisega tihedalt seotud. Seepärast tulevad osaliselt vaatluse alla ka verbivormid. Konkreetsete keelenäidete põhjal on selgitatud, millal pronoomenite kasutus lapsel tuleb ning mida ta olemasolevate sõna(vormi)dega väljendab.

Esimese peatüki teoreetilisele käsitlusele järgneb ülevaatlik peatükk pronoomenite kohta ja selles on Eesti keele grammatikale (edaspidi EKG) tuginedes võrreldud väikeste laste kõnes olemasolevaid pronoomeneid eesti kirjakeeles esinevatega. Kolmanda peatüki kahes alajaotuses on lähemalt analüüsitud vastavalt personaalpronoomenite ning demonstratiivpronoomenite arengut laste keelenäidete põhjal ja pööratud tähelepanu sellele, mida täiskasvanute keelest erinevat väikeste laste keelekasutusest leida võib.

Töös on uuritud, mis vanuses ja millises järjekorras tuleb laste kõnesse erinevate isikute markeerimine pronoomeni abil ning milline on pöördelõppude ja pronoomenite suhe omandamisprotsessis. Keelematerjali analüüsimisega püütakse selgitada, missugused hüpoteesid seletavad kõige paremini eestikeelse lapse isikureferentsi arengut ja kas need langevad kokku teiste keelte analüüsimisel saadud tulemustega.

Tähelepanu on pööratud ka sellele, missugune on pronoomenite seos sisendkeelega ning mis funktsioonis need esinevad varases keelekasutuses. Sisendkeel laias tähenduses on kogu see materjal, mida laps vestlussituatsioonides kuuleb, näeb ja tähele paneb. Käesolevas töös on sisendkeele mõistet kasutatud kitsamalt: see on iga konkreetse lapse ema poolt lausunud sõnaline info, sest igapäevases suhtluses ning lindistussituatsioonides on lapse peamiseks vestluspartneriks ema.

Sisendkeel annab infot selle kohta, millised on eesti keeles suure sagedusega vormid, mida laps kuuleb. Võrreldakse lapse keelekasutust ema keelega erinevate pronoomenite osas. Suure mahuga andmebaas annab võimaluse võrrelda paralleelselt ema ja lapse keelenäiteid nii vormide varieerumise kui sageduse osas. Varieerumise all on mõeldud seda, millal ja missugustes kombinatsioonides sõna esineb ja kuidas ajapikku kasutus muutub, näiteks pronoomenite lühikeste ja pikkade vormide suhe (*mina/ma, sina/sa* jne). Eesmärk on teada saada, kui palju mingit pronoomenit olemasoleva 76 lindistuse jooksul ema kõnes esineb ning võrrelda saadud arvu lapse vastava pronoomeni vormide arvuga.

ANDMEBAAS

Käesoleva analüüsi aluseks on olemasolevad eesti laste materjalid CHILDES'i¹ andmebaasist, mis sisaldab 154 transkribeeritud lindistust 10 lapse kohta (vt tabel 1). Stella, Heleni, Sandori, Taimo, Carlose, Annabeli, Henri ja Mari-Liisi korpuse on koostanud Kaja Kohler, Hendriku korpuse Reili Argus ja Andrease korpuse Maigi Vija.

Tabel 1. CHILDES-i andmebaas eesti keele kohta

Lapse nimi	Koguja/ koostaja	Vanus	Lintide arv	Mitmes laps peres
Stella	K. Kohler	0;11.22 ² –1;6.4	9	2
Helen	K. Kohler	1;1.17–1;10.17	7	1
Sandor	K. Kohler	1;2–2;2.22	10	1
Taimo	K. Kohler	1;5.8–1;11.13	9	1
Carlos	K. Kohler	1;7.17–1;10.29	9	2
Annabel	K. Kohler	1;10.28–2;1	7	2
Henri	K. Kohler	2;2.12–2;3.8	3	2
Mari-Liis	K. Kohler	2;5.7–2;8.10	7	3
Hendrik	R. Argus	1;8.13–2;5.30	17	2
Andreas	M. Vija	1;7.24–3;1.13	76	1
Kokku		0;11.22–3;1.12	154	

¹ CHILDES (Child Language Data Exchange System) <http://childes.psy.cmu.edu/>, <http://childes.psy.cmu.edu/data/other/> on lapsekeele andmebaas, mille eesmärgiks on talletada ja uurida laste keeleomandamist erinevate maailma keelte näitel. Andmebaas koosneb lindistatud suhtlussituatsioonide transkriptsioonidest ja hõlmab 26 erineva keele näiteid (sh sisaldab 10 eesti lapse materjale).

² Lapse vanus aastates; kuudes. päevades.

Lapsi on jälgitud vanuses 11 kuud (Stella) – 3 aastat 1 kuu (Andreas). Oma töös olen analüüsimiseks kasutatud viie lapse (Andreas, Annabel, Carlos, Hendrik, Taimo) lindistuste transkriptsioone. Kõikide laste lindistused ei ole ühepikkused ning lintide arv on väga erinev. Kõige mahukam on Andrease kõne salvestuste hulk, mida on 76 tunnipikkust linti (erandina ka mõned lühemad). Tavaliselt on lindistused tehtud laste endi kodus ja sagedasti on nendes olukordades tegemist mängimise, raamatute ning fotode vaatamise ja söömisega. Pikemate näidete esituses on kasutatud programmi CLAN transkriptsiooni, mille olulisemad tingmärgid on esitatud töö lõpus. Märk [*] tähistab näidetes täiskasvanupärasest keelekasutusest erinevat vormi lapse kõnes.

Olen töö jaoks analüüsinud CHILDES-i andmebaasis olevat eesti keele materjali, kasutades selleks programmi CLAN ja selle 3 erinevat alaprogrammi: KWAL, COMBO ja FREQ (vastavalt siis üksiksõnade ja kombinatsioonide otsimiseks või sõna(vormi)de sageduse analüüsimiseks).

Töö põhineb Andrease lintide analüüsil, kuna neid on kõige rohkem (76 linti) ja need katavad peaaegu poolteist aastat väikelapse arenguteest. Sobivate näidete olemasolu korral on vahele lisatud ka teiste laste näiteid CHILDES-i andmebaasist. Andrease keele kohta on toodud näiteid ka keelepäevikust, mida on peetud paralleelselt lindistamisega vanuses 1;7–3;2. Olen kasutanud Kadri Videri (1995) diplomitöös, Age Salo (1995) magistritöös ja Reili Arguse (1994) bakalaureusetöös esitatud andmeid. Üksikud näited pärinevad Madlilt (Kõrgvee 2001).

1. TEOREETILIST TAUSTA

1.1. Personaalpronoomenid ja isikuviiitamine

Isikuviiitamist eesti lapse keeles on varem põgusalt puudutanud oma magistrیتöös Age Salo (1995), kelle töö eesmärk oli siiski verbivormide ilmumise fikseerimine ja nende kasutuse jälgimine vanuses 1;5-3;11. Seetõttu on Salo töös personaalpronoomenid verbiühendite osaks, kuid omaette neid vaadeldud pole. Reili Arguse diplomitöös (1994) “Ühe eesti lapse lausemoodustuse areng” on samuti personaalpronoomenitest juttu mitme lausetüübi analüüsi juures (nt possessiivlause ja kogejalause). Silja Orusalu on kirjutanud diplomitöö (1996) lastega suhtlemise erisõnavarast ehk hoidjakeelest. Eesti laste sõnavara arengut on oma bakalaureusetöös analüüsinud Kadri Vider.

Inimene eksisteerib ja suhtleb aja, ruumi ja sotsiaalsete suhete võrgustikus ning isikudeiksis ehk personaalpronoomenid on üks osa deiktilistest sõnadest, mille ülesanne on siduda teksti ja reaalsust, milles inimene elab (Pajusalu 1999: 9). Eesti keele personaalpronoomenitele on iseloomulik pikkade ja lühikeste paralleelvormide olemasolu (v.a partitiivis). Pikk pronoomen on eesti keeles üldjuhul rõhuline ja lühike pronoomen rõhuta. Pronoomenikuju valikul on olulisteks teguriteks sõnavormi kääne ja esiletõstetus, kusjuures tihti on pika pronoomenikujuga viidatud isik kellelegi teisele vastandatud ja eriti fokuseeritud (Pool 1999: 179).

Deiktiline nullpunkt on alati seotud kõnelejaga ning isikudeiksisel põhikategooriad on MINA ja SINA ehk kõneleja ja vastuvõtja. Kolmanda isiku kategooria TEMA on see, kes pole kõneleja ega vastuvõtja. (Pajusalu 1999: 24-25). Primaarse rollideiksisel vormide (*mina* ja *sina*) arv on järgnevas analüüsis märgatavalt suurem kui teiste personaalpronoomenite oma.

Kuidas laps üldse saab teada, et sõna on pronoomen, pärisnimi või üldnimi ja kuidas ta kategoriseerib erinevaid sõnu? Vihjeid annavad süntaks, süntaktilised struktuurid, leksikaalsed kontrastid, ka selline info, **millele** need sõnad viitavad: isikupronoomenid viitavad enamasti ainult elusolenditele, demonstratiivpronoomenid millele tahes. Kuidas lapsed omandavad teadmise, et sõna *koer* käib kõikide teatava liigi või klassi olendite kohta? Kui laps kuuleb sõna, kuidas ta teab, et see on pronoomen? Pronoomenid on noomenifraasid, mida üldjuhul ei saa kombineerida adjektiivide, kvantorite ega määratlejatega (**suur sina*, **kaks teda*). Bloomi sõnul õpivad lapsed sõnade tähendusi eriliste kognitiivsete võimete abil ning see nõuab lapselt kontseptuaalseid, sotsiaalseid ja lingvistilisi võimeid, üldist õppimisvõimet ning head mälu ja lapse keeleomandamise jaoks on vajalik **kõikide** nende võimete koosinemine. (Bloom 2000: 121-126).

Tomasello väitel omandavad lapsed sõnu läbi kultuurilise õppimise, mida on vastandatud sotsiaalsele õppimisele (Tomasello 1992: 217). Sotsiaalses õppimises omandatakse asjad teiste käitumise vaatluse abil, st see on õppimine väljastpoolt. Kultuuriline õppimine leiab aset siis, kui õppija osaleb koos teistega ühises jagatud tähelepanuga olukorras ja õpib midagi oma vaatepunktist lähtuvalt, seega toimub kultuuriline õppimine seestpoolt.

Braine, Bowerman jt on väitnud, et pole tõendeid selle kohta, et lapsed opereeriks varases keelekasutuses täiskasvanupäraste kategooriate või reeglitega, seepärast ei saa seda ka analüüsimisel aluseks võtta. Üks võimalik lähenemine leksikaalsele omandamisele on läbi sotsiaal-kommunikatiivse konteksti. Selle põhjal õpivad lapsed uusi sõnu sel moel, et oletavad, mida täiskasvanud, kellega nad suhtlevad, teevad oma keele abil suhtluses. Sellise lähenemise juures kasutatakse kõiki infoallikaid ainult ühe ja tähtsaima asja jaoks: rääkija kavatsuste kindlaksmääramiseks. Grupp keeleuurijaid on tõendanud, et väikesed lapsed õpivad uusi sõnu ainult siis, kui nad osalevad ühendatud tähelepanuga (*joint attentional*) suhtlussituatsioonis. (Tomasello 1992: 17–19).

Pronoomenite interpretatsioon muutub radikaalselt koos konteksti muutumisega. Laste väga varasele pronoomenite kasutusele viitavad paljude maailma keelte uurimistulemused (nt hiina, taani, soome, rootsi, prantsuse, saksa, itaalia, jaapani, korea, heebrea jt). *This* ja *that* on inglise keelt kõnelevate laste esimesi sõnu. Pronoomenite omandamine nõuab arusaamist teiste inimeste vestlusest ning osalemist selles. Isikupronoomenid tulevad kõnesse natuke hiljem kui demonstratiivpronoomenid. Vead pronoomenite kasutamisel on küllalt haruldased. Isikute eristamine ning pronoomenite õppimine on teistsugune, võrreldes ülejäänud sõnavaraga. Pronoomenid on suhtlussituatsioonis muutuvad, pärisnimed aga püsivad. Pronoomenite deiktilisest iseloomust tingituna peab laps mõistma, et pronoomenid vahetavad referenti kõneleja vahetumisel ja suhtlusrolli muutumisel. Arvatakse, et laps omandab pronoomenikontseptsiooni juba varem, kuid hakkab seda kasutama alles siis, kui ta on selleks valmis. Üks hüpotees selles valdkonnas on, et lapsed omandavad enne need pronoomenid, mis viitavad neile endile. Alles hiljem need pronoomenid, mis viitavad teistele. (Bloom 2000: 121-126).

Inglise, hispaania ja itaaliakeelsed lapsed võtsid pronoomenid kasutusse järjekorras: esimese, teise ja kolmanda isiku pronoomen. Anneli Brown on väitnud soome laste kohta tehtud uurimuste põhjal, et nendel ilmuvad pronoomenid samas järjekorras. Andmed verbi pöördelõppude kohta näitavad, et pöördelõpud ilmuvad tavaliselt sellises järjestuses: ainsuse kolmas, esimene, teine isik. Brown selgitab oma artiklis, millal ja kuidas pronoomenid soome laste kõnesse ilmuvad ning missugused faktorid mõjutavad isikureferentsi arengut. (Brown 2004). Igal juhul peab laps kognitiivses arengus jõudma niikaugele, et mõistab kõnerolle ja oma positsiooni nendes.

Foley (1997: 345-347) väitel mängib kommunikatiivse kompetentsuse omandamisel olulist rolli see, kuidas last erinevates ühiskondades kasvatatakse. Ameerika valge keskklassi ühiskonnas koheldakse last sünnist alates sotsiaalse olendina ja täiskasvanud pöörduvad suhtlussituatsioonis ka väikelaste poole.

On väidetud, et morfoloogia omandamise kiirus ja lihtsus sõltub erinevatest faktoritest: esiletulek (*salience*), esinemissagedus, läbipaistvus ja vormiline keerukus. Lapsed

omandavad näiteks regulaarse ja läbipaistva türgi keele morfoloogia palju varem kui ebaregulaarse ja läbipaistmatu serbohorvaadi keele oma. (Behrens 1993: 41). Leksikoni omandamise puhul on sarnased põhimõtted välja toonud Clark (1993: 242-243), kes on lapse keeleomandamise protsessis tõstnud olulisele kohale sõna tähenduse läbipaistvuse, sõnavormi lihtsuse ja sõna produktiivsuse sisendkeeles.

Lapsed läbivad erinevate keelte omandamisel küllalt sarnased etapid (Clark 1993: 241), aga lapse keeleomandamise analüüsimisel peab lähtuma konkreetsest kultuurisituatsioonist ja keelest, mida laps omandab, sest keele spetsiifika ning kultuurikontekst määravad kindlaks palju sellist, mida universaalsete reeglitega seletada ei saa. Uurijatel tuleb arvestada iga lapsega kui indiviidiga, kelles on koos individuaalne eripära, mõjutused ning strateegiad.

1.2. Hoidjakeel kui lastele kohandatud keel

Hoidjakeele kui lastele kohandatud keele kohta kasutatakse ingliskeelses teaduslikus kirjanduses järgmisi termineid: *baby talk*, *parental speech*, *nursery language*, *mother's speech*, *motherese*, *child adjusted speech*. Eesti hoidjakeele kujunemisest ning murdeerinevustest on andnud ülevaate Karl Pajusalu (1996). Tema on võrrelnud ka sarnaseid hoidjasõnu eesti ja läti keeles, mis pole omavahel sugulaskeeled, aga kuuluvad samasse keeleareaali.

Hoidjakeele erisõnavara on oma diplomitöös uurinud Silja Orusalu (1996: 19-25). Tema sõnul on hoidjakeel täiskasvanute teadlik keelekasutus, mille eesmärgiks on teha end lapsele kergemini mõistetavaks ja lapse kasvades muutub ema oma keelelistes väljendustes järk-järgult keerulisemaks. Hoidjakeelt kasutatakse suhtlemisel kuni kolmeaastaste lastega, sest selleks ajaks oskab laps juba väljendada lausetevahelisi suhteid ning mõistab temporaalseid ja kausaalseid seoseid. Orusalu toob eesti hoidjakeelt iseloomustavate tunnuste hulgas välja ka pronoomeneid puudutavad erisused: pronoomeneid kasutatakse hoidjakeeles vähe ning nende asemel on

nimisõnad, kusjuures esimest ja teist isikut asendab tavaliselt kolmas isik, nt *emme tuleb kohe* (pro *ma tulen kohe*), *kuhu tibu läheb?* (pro *kuhu sa lähed?*) (samas 28-29).

Meie ühiskonnas koheldakse last võrdväärse vestluspartnerina, kuigi ta alguses suhtluspartnerile vastu ei räägi. Täiskasvanud võtavad hoidjakeele kasutamisega appi lihtsama grammatikaga, erilise intonatsiooniga keelekasutuse ning palju spetsiifilisi leksikaalseid väljendeid, mis on lapse jaoks lihtsamad ning millel on tugev emotsionaalne ja intiimne varjund.

2. ÜLEVAADE LASTEL ESINEVATEST PRONOOMENITEST EESTI KEELE GRAMMATIKA PÕHJAL

Pronoomenid on tüüpjuhul käändes ja arvus muutuvad sõnad, mis talitlevad lauses substantiivide, adjektiivide ja numeraalide taoliselt, kuid on leksikaalselt sisuvaesed, abstraktse tähendusega, mis võib konsituatsiooni kaudu konkretiseeruda (*mina – sina* ‘kõneleja – kuulaja’ jne). Pronoomenid viitavad lauses mingitele kontekstist nähtuvatele asjadele või tunnustele ja paljud pronoomenid on grammatiliselt diferentseerumata, st üks ja sama sõna saab esineda kord prosubstantiivina, kord proadjektiivina. EKG järgi saab pronoomenid jagada kaheksasse tähenduslikku rühma (EKG I: 26-31):

- personaalpronoomenid
- retsiprookpronoomenid
- refleksiivpronoomenid
- possessiivpronoomenid
- demonstratiivpronoomenid
- interrogatiiv-relatiivpronoomenid
- determinatiivpronoomenid
- indefiniitpronoomenid

Uuema käsitluse järgi puuduvad eesti keeles possessiiv- ja determinatiivpronoomenid (Erelt 2000: 16). Järgnevalt püütakse uuritavast materjalist leitud näidete põhjal selgitada, missugused pronoomenid on EKG-s esinevatega võrreldes lapse leksikonis vaadeldaval perioodil olemas, millises funktsioonis need esinevad ning kas laps kasutab neid EKG-s esitatud põhimõtete järgi või moodustab pronoomenitest täiskasvanupärasest keelekasutusest erinevaid vorme.

Tabelis 2 esitatud nelja lapse andmete põhjal võib järeldada, et kõikidel uuritud lastel on varases perioodis suhtesõnade vormidest olemas demonstratiivpronoomenid *see* ja

seda. Tabel kajastab sarnase võrdlusmomendi saamiseks laste keelekasutust vanuses 1;5–2;0, sest kolme lapse (Carlos, Annabel, Taimo) kohta puuduvad keeleandmed pärast teist sünnipäeva. Neljast kolmel keelejuhil on enne kaheaastaseks saamist olemas sellised sõnad nagu *see*, *seda* ja *teine*. Üks oluline põhjus on kindlasti see, et samad sõnad on väga sagedased sisendkeeles. Tabelis on selguse mõttes paksus kirjas esile tõstetud need sõnad, mis on olemas vähemalt kolmel lapsel.

Tabel 2. Pronoomenid laste kõnes vanuses 1;5–2;0

Pronoomenid	Carlos (1;7- 2;0)	Andreas (1;7- 2;0)	Annabel (1;10- 2;0)	Taimo (1;5- 1;11)
<u>Demonstratiivid</u>				
SEE	1;7	1;7	1;10	1;5
SELLE	1;10	–	–	1;11
SEDA	1;7	1;9	2;0	1;11
TEINE	1;8	1;8	1;11	–
<u>Personaalpronoomenid</u>				
MINA	–	–	[2;0] (<i>mina ka!</i>)	–
TA	[1;10] (<i>las ta oli</i>)	–	–	–
<u>Refleksiivpronoomenid</u>				
OMA	1;8	1;10	–	–
ISE	1;8	1;10	–	–
<u>Indefiniitpronoomenid</u>				
KEEGI	1;10	–	2;0	–
NII	–	–	1;11	1;11

Varajases perioodis ilmuvad sõnad võimaldavad lapsel osutada enda läheduses olevatele asjadele/olenditele, nõuda läheduses olevaid asju, tõmmata juuresolija tähelepanu enesele, esitada vestluspartnerile küsimusi jne. Paljud ruumilisi ja ajalisi suhteid väljendavad adverbid ning kaassõnad tulevad hiljem, alles kolmandal eluaastal, seni aga opereerib laps olemasolevatega.

oma

EKG järgi esineb *oma* refleksiiv-, possessiiv- ja determinatiivpronoomenina (EKG I: 28-31). Erelti (2000: 16) arvates on *oma* pigem refleksiivpronoomen. Andree korpuse näidete põhjal ilmub *oma* alguses ainult possessiivsust märkivates ühendites vanuses 1;10 (päeviku andmetel juba 1;9) ja esineb nii koos erinevate pärisnimede kui substantiividega (*Antsu oma*, *Mailiisi oma*, *kiisu oma*, *karu oma*, *emme oma*, *tädi Külli oma* jne). Alguses kasutavad lapsed pronoomenit *oma* prosubstantiivina, st et *oma* on nimisõnafraasi peasõna ja omab substantiivist genitiivatribuuti. Kogu korpuses on lapsel 189 *oma* kasutust ja vaid 35 nendest on sellised, kus *oma* ei ole nimisõnafraasi peasõna.

Päevikumärkmete põhjal saab jälgida, kuidas Andree vormistab vanuses 1;8-1;9 küsimust *kelle oma*. Kuna vanuses 1;8 pronoomen *oma* puudub, siis vormistab laps küsimuse omaniku teadasaamiseks nii, et kasutab küsiva tooniga pronoomenit *kelle* (vt näide 1). Paar nädalat hiljem, kui *oma* on leksikoni ilmunud, tuleb see sisse ka küsimusse *kelle oma*, aga laps kasutab seda üheks sõnaks kokkuhääldatult.

(1)

[Andree jaoks on põnev mäng see, kui ta tõstab eseme üles ja ootab, et talle öeldaks, *kelle oma* see ese on.]

1;8.27 CHI: *kelle?* > 1;9.15: CHI: *kelleoma?*

Vanuseni 2;0.7 on kõikides Andree näidetes *oma* peasõnana esinev prosubstantiiv ja puuduvad teistsugused kasutused. Pärast kaheaastast sünnipäeva kasutab Andree teatud perioodi jooksul ilma koopulata konstruktsiooni possessiivsuse märkimisel: *see issi oma*, *see Antsu oma*, *suures toas Antsu oma*. Tomasello (1992: 20) väitel polegi verb üldse vajalik komponent kõikides lapse esimestes lausungites, nt possessiivsuse märkimisel.

Eitust markeerides on aga koopula olemas vanuses 2;0.14: *see ei ole minu oma*. Eelmisest näitest selgub, et *oma* esineb juba ka esimese isiku pronoomeniga koos.

Päeviku andmetel tuleb vanuses 2;2 ohtralt *minu oma* kasutamist ja rõhutamist, aga paralleelselt on käibel veel ka ühend *Antsu oma*.

Kolmanda eluaasta alguses toimub märgatav keeleline areng ja *oma* esineb ka koos erinevates käänetes olevate substantiividega atribuudina: *kõik pildid sai [*] oma kohale; oma vihikusse; oma pessa; tudub oma voodis*.

Teine omapärase sõnajärjega konstruktsioon esineb samuti samal ajal laialdaselt: *Antsu oma kohupiim, Antsu oma kahvel, Antsu oma [*] paberid, Antsu oma [*] käärid*. Sellistes ühendites on pronoomen *oma* rõhulises positsioonis. Sisendkeele analüüs näitab, et lapsevanemate kõnes selliseid kombinatsioone ei esine, aga üks lause paljuloetud vanast aabitsast järgib küll täpselt seda sõnajärge: *<oi oi, memme oma moos> [""]*.

Kuu aega hiljem (vanuses 2;1) ilmub ka koopula eelpool mainitud väljajättelistesse tarinditesse: *see on vanaema oma, see on Antsu oma* jne. Lisandub ka pronoomeni *oma* mitmuslik kasutus: *Antsu omad*.

Pärast kolmandat sünnipäeva valdab Andreas keelesüsteemi juba päris hästi, seda näitab ka pikemate ja keerulisemate fraaside kasutamine üldjuhul vigu tegemata. Olgu siinkohal esitatud üks lausenäide (2) pronoomeniga *oma*, kusjuures laps ei eksi ühildumise vormistamisel.

(2)

CHI: *isegi jänku saab hüpata oma pikkade kõrvadega* .

Vanusest 3;1 pärinevad näited, kus *oma* esineb allatiivis ja adessiivis (näited 3a-c).

(3)

a. CHI: *ma ei tea, mina ise õpetasin oma*le.

b. CHI: *mina olen näinud hoopis neid koeru [*] [= koeri], kes oma*l käpaga võtavad lusika vahele ja võtavad torti ja kooki ja pistavad <suu sisse> [*] [= suhu].

c. CHI: *ükspäev hakkab niimoodi vihma sajama [*] [= sadama], siis panen **omal** ukse lukku ja panen ja siis on katus ka peal.*

Proadjektiiv *oma* saab kasutada ka käänduvana possessiivsuse rõhutamiseks (nt *omad vitsad peksavad*), aga Andreasel selliseid näiteid ei ole.

Carlosel esineb pronoomenit *oma* 2 korral (vanuses 1;7 ja 1;8) ja mõlemad koos pärisnimega possessiivsust märkivana: *Vallu oma*.

üksteise teineteise

Retsiprookpronoomenid *üksteise* ja *teineteise* märgivad kahte või enamast vastastikku toimivat asja või isikut, kusjuures EKG (28) põhjal märgib *teineteise* kahte ja *üksteise* kahte või enamast objekti.

Enne kolmeaastaseks saamist *üksteise* kasutuse kohta Andreasel näiteid ei leidu ja esimestes näidetes esineb see ainult kindlas ühendis *üksteise peale* (*paned **üksteise** peale, et auto mahub sõitma*). Huvitaval kombel puudub selline kasutus sisendkeeles, emal esinevad küll ühendid *üksteise sisse*, *üksteise kõrvale*, *üksteise otsa* ja *üksteise taga*.

Seejärel hakkab laps keele erinevaid võimalusi katsetades laiendama pronoomeni kasutust ja sellega seoses moodustab omapäraseid konstruktsioone, mis ei vasta päriselt täiskasvanute keelekasutusele. Vanusest 3;0 leidub kaks mittetäiskasvanupärase keelekasutuse näitelauset (4a, 4b), milles on pronoomenit kasutatud erinevates käändevormides:

(4)

a. CHI: *nad räägivad **üksteisest** [*] [= üksteisega] juttu.*

b. CHI: *vaata, kuidas nad panevad **üksteise** [= üksteisega] ninad kokku.*

Tundub, et lapse jaoks on see sõna raske nii morfoloogiliselt (see põhjustab eksimusi käänamisel, nagu nägime eelnevates lausetes) kui semantiliselt. Selle kohta on huvitav näide (5), milles *üksteisega* on täiskasvanu seisukohalt liigne.

(5)

CHI: *ei, siis jäi ainult neli kolm järgi, kui nad tagasi tulid, siis oli neli **üksteisega** [*] koos.*

Rohkem esineb *üksteise* kasutusi ehitusmängu kommenteerides ja peamiselt ühendites *üksteise peale* ning *üksteise sisse*. Sisendkeele mõjust nendele ühenditele oli eespool juttu.

Kui *üksteise* kasutusi leidis korpuses 20, siis pronoomeni *teineteise* kohta on ainult üks näide (6) Andreaselt kogu korpuse peale.

(6)

2;6: CHI: *miks nad kallistavad **teineteist**?*

enda
enese
iseenda
iseenese
omaenda
omaenese

Refleksiivpronoomenid ehk enesekohased asesõnad väljendavad seda, et tegevus on suunatud tegijale endale (EKG I: 28). Possessiivpronoomenid asendavad täiendi positsioonis omajat väljendavat tegevussubjektiga samaviitelist substantiivi. Pronoomenite *enese*, *iseenese*, *iseenda*, *omaenese* ja *omaenda* kohta ei olnud Andreasel ühtegi näidet, *enda* esines aga koguni 125 juhul.

Esimene näide pärineb vanusest 2;1 (*Antsu pani **enda** riidesse*) ja suur osa kasutusi on lapsel seotud enesest kõnelemisega. Produktiivsem pronoomeni *enda* kasutus tuleb

alles kolmanda sünnipäeva paiku ja siis leidub nii refleksiivseid (*mina teen **endale** vanni; **endale** tegin pilvekese*) kui ka possessiivseid *enda* vorme (*ma tahan **enda** kohukest sealt; mina annan ise **enda** loomad kõik teistele*). Leidub ka mõningaid teistele isikutele viitavaid *enda* vorme (näited 7a-c)

(7)

- a. 3;0: CHI: *tee ise **endale** patsi.*
- b. 3;0: CHI: *ta tahtis ka **endale** kohta saada.*
- c. 3;0: CHI: *näomask peab ka olema, et issi **enda** pisikuid mulle ei annaks.*

Possessiivses tähenduses on eesti keeles tavapärasem *oma* kasutus omadussõnana (***oma** käed*), aga Andreasel on teatud perioodil sellistes ühendites rohkem pronoomenit *enda*. Vanuses 3;0-3;1 tundub A. valdavalt kasutavat *oma* (9a, 9b) nimisõnana ja *enda* omadussõnana (8a, 8b). Kuna lindistused vanuses 3;1.12 lõpevad, ei oska öelda, millal laps tavapärase kasutuseni jõuab.

(8)

- a. 3;0: *ma pühin **enda** käed puhtaks.*
- b. 3;1: *mina ei lõhu **enda** torni ära.*

(9)

- a. 3;0: *kosmose **omad** on need.*
- b. 3;1: *see on kassaonu **oma**.*

Pronoomeni *enda* kohta leidub ka üks tavapärasest erinev kasutus, mille kohta on esitatud täpsem situatsiooni dialoog ema ja lapse vahel (näide 10). Raske on tuvastada, mida laps täpselt mõtleb lausungiga *endal ja minul*. See võib ema küsimusele vastates tähistada sõnade järjekorda muudetult *minul endal*, aga ei pruugi.

(10)

[Ema ja Andreas lähevad elutuppa merisea puuri juurde.]

MOT: *nooh, tere Oskar [= merisiga].*

CHI: *võtame karvad seljast ära.*

MOT: *kellel?*

CHI: *endal ja minul.*

MOT: *sul on karvad seljas või?*

[Laps teeb, nagu viskaks omal karvad seljast.]

CHI: *oeh, võtsin juba ära.*

MOT: *ahhaa, mis sa oled siis nagu kassi koera moodi või?*

CHI: *ei, ma olen lihtsalt karvane imiline [*] [= inimene].*

see

seesama

too

toosama

Demonstratiivpronoomenid ehk näitavad asesõnad viitavad kontekstist selguvale asjale või tunnusele. *See* viitab ajas ja ruumis lähedasemale, *too* kaugemale asjale. *Sama*, *seesama*, *toosama* rõhutavad identsust referendiga, pronoomenid *teine* ja *muu* aga mitteidentsust. *See*, *too*, *sama*, *seesama*, *toosama*, *teine* ja *muu* võivad esineda nii prosubstantiivina kui ka proadjektiivina. (EKG I: 29).

Pronoomeni *see* kohta on palju näiteid (kogu korpuses Andreasel 2504 kasutust), seepärast käsitlen neid kasutusi eraldi peatükis 3.2 põhjalikumalt. Pronoomeneid *too* ja *toosama* Andrease korpuses ei esine, *seesama* kohta on kolm näidet vanusest 3;1 ja kõiki kolme juhtu on laps kasutanud proadjektiivina nominatiivi vormis (*seesama mahl oli; jälle seesama laul*).

sama

samasugune

niisamasugune

Demonstratiivpronoomen *sama* rõhutab identsust referendiga. Sõnade *sama* ja *samasugune* esinemisi on korpuses vähe, vastavalt 6 ja 4 korda. Pronoomenit *niisamasugune* leidis Andreasel üks kord (3;0: *emme, proovi sina madalat teha, et kõik oleks koos, ma näitan sulle, niisamasugused*).

Esimene ja pikka aega ainus näide *sama* kohta leidub pärast teist sünnipäeva, aga kasutusest on näha, et laps ei valda veel pronoomenite kasutust ja kombineerib

mingisuguseid keeleüksusi omavahel. Vaadeldavas näites võiks *sama* asemel olla *niisama* (2;1: CHI: *emme pani lihtsalt sama külmkappi*).

Peaaegu aasta hiljem (vanusest 3;0) leiame lintidest järgmised näited, kus *sama* ja *seesama* esinevad proadjektiividenäidetena (*ongi see sama sõna; võtan selle sama orantši, kui sinul oli; mina lähen nüüd otsin, kus on see sama kuri hunt; tool on sama värvi kui tädi Ehal, sama sinine kui minul*). Esitatud näidetes on transkribeerimise ja interpreteerimise küsimus, kas kahes esimeses näites on tegemist pronoomeniga *sama* või *seesama* ~ *sellesama*.

Proadjektiivi *samasugune* näited pärinevad perioodist pärast kolmandat sünnipäeva ning esinevad mõnikord koos substantiiviga (*ma kingin talle samasuguse kutsu, kui ma Mätkoonaldsist sain*), mõnikord üksinda (*vaata, samasugused; siis teeme samasugust*).

teine *muu*

Demonstratiivpronoomenid *teine* ja *muu* rõhutavad mitteidentsust referendiga (EKG I: 29). Andrease näidetes pronoomenit *muu* ei leidunud, *teine* esines aga 368 korral 15 erinevas vormis, kusjuures ainsuse nominatiivi vormi *teine* leidus kõige rohkem, st 125 korda, ainsuse genitiivi 101 korda. *Teine* võib esineda ka indefiniitpronoomenina, aga selliseid näiteid Andreasel polnud.

Identsuse ja mitteidentsuse märkimine vastandsõnadena (*üks ~ teine, see ~ teine*) ilmub Andreasel juba varakult, st ühesõnaperioodil, lintide näitel vanuses 1;8. Andreasel tundub alguses vastandsõnade paariks olevat *üks ~ teine* (näide 11).

(11)

[Laps vaatab lindistamisaparatuuril olevaid värvilisi tulesid.]

1;8: CHI: *üks ei põle, teine ei põle*.

Kohe lisandub ka produktiivne sõnaühend *teine ka ~ teise ka*, mida on palju kasutatatud. Nendes konstruktsioonides esineb lapsel ka mitteühildumist (vt näide 12), kuna käändelõppude kasutamine pole veel omandatud.

(12)

1;9: CHI: **teise** [*] *ka kamm* 'teine kamm ka; teist kammi ka'.

Kõige sagedamini on pronoomen *teine* kasutusel adjektiivsena ja esineb erinevates käänetes nii ainsuses kui ka mitmuses (**teist** värvi; *siia teised* kriidid sisse; *Antsu pani teise ka, teistel* piltidel oli käsi ja jalgu).

Teine esineb lapsel ka substantiivsena, tähistades objekti, millele osutatakse ning mille mitteidentsust eelnevalt fookuses olnud entiteediga tegelikult lauses rõhutatakse. Pronoomenite analüüsimisel on sageli märgatav, et osutatav on vestluses viidatud tihti mitteverbaalselt (näited 13a, 13b), sest situatsioonis osalejatele on niigi selge, millest jutt käib.

(13)

a. 2;0: CHI: **teine** [= teine sandaal] *kukkus*.

b. 2;0: CHI: **teine** [= teine lusikas] *jääb Antsule*.

Eesti keele pronoomenite ühildumine toimub küllalt rangete reeglite põhjal ja väike laps ei valda veel kõikide pronoomenite ühildumise reegleid ning omapära. Mittekorrektse ühildumisega kombinatsioone leiab teisest sünnipäevast alates (näited 14a, 14b) ja pärast kolmandatki veel (14c).

(14)

a. 2;0: CHI: **teine** [*] *tassis* [= teises tassis].

b. 2;1: CHI: **teine** [*] [= teist] *Antsu hoiab käes*.

c. 3;0: CHI: **teiste** [*] *koertele, need, kes elavad minu maal, nendele võib ka pai teha, issi?*

Mõned vead pronoomeni *teine* kasutuses on tingitud valesti valitud objektikäändest (vt näited 15 a-c).

(15)

a. 2;5: CHI: *emme, anna mulle **teise** [*] fotoaparaadi* [= teine fotoaparaat] .

b. 2;5: CHI: *emme, võta mulle **teist** nugat [*] [= nuga] sahtlist* .

c. 2;8: CHI: *läksid sealt august läbi ja lükkasid **teine** [*] [= teise] sisse* .

Leidub ka näide (16), milles laps kasutab pronoomenit *teine* nii, et see laiendab mitteloendatavat entiteeti. Ilmselt ei ole lapsele selge, et *üks* ja *teine* on eelkõige loendatavate referentide asendajad.

(16)

3;0: CHI: *mutid läksid **teise** mulla alla*.

selline

Demonstratiivpronoomenid viitavad kontekstist selguvale asjale või tunnusele (EKG I: 29) ja võivad esineda prosubstantiivina ning proadjektiivina.

Andreasel puuduvad täiesti järgmised demonstratiivsed proadjektiivid: *seesugune, säärane, säherdune, taoline, selletaoline*. Pronoomeni *niisugune* kohta leidis üksainus näide (17).

(17)

3;1: CHI: *jaa, **niisugune** nina kui minul otsas siin on* .

Laste poolt kasutatud pronoomenid on lihtsad, Videri (1995: 56) andmetel esineb uuritud korpuses vaid 8 liitsõna: järelkomponendiga *-sugune* (*igasugust, mingisugune, niisugune, samasugune*) ning *igaüks, seesama, üksteise* ja kõnekeelele omane *misasi*. Kõnekeeles on adjektiivsetel demonstratiivpronoomenitel väga palju erinevaid vorme, mis kõik on samatähenduslikud: *sihuke ~ sihukene ~ siuke ~ siukene ~ niuke ~*

niukene jne. Nimetatud kõnekeelsetest variantidest on Andreas kasutanud pronoomenit *siuke(ne)* 12 korral (vt näited 18a, 18b).

(18)

- a. 3;0: CHI: *meie maja on **siuke** plastmassi kividega.*
- b. 3;0: CHI: *aga temal pole ju **siukest** väikest auku siin.*

Mõnikord on lindistusi litereerides raske aru saada sõnalõppudest, nii et litereerija peab otsustama, kas kuulnud vorm oli *siuke* või *siukene*.

Pronoomen *selline* on ainult proadjektiivina esinevatest demonstratiivpronoomenitest üks sagedasem ja Andrease korpuses leitud kokku 153 vormi, kõige rohkem oli ainsuse nominatiivi *selline* kasutusi (55 korda), ainsuse partitiivi *sellist* (47) ja ainsuse genitiivi *sellise* (45) vorme. Esimesed pronoomeni *selline* näited ilmuvad pärast teist sünnipäeva (*sellise maja*; *selline lutt Antsu käes*) ja produktiivsem kasutus tuleb pärast kolmandat sünnipäeva. Pikkades lausetes, väljamõtlemise tuhinas ning kiiresti suure emotsionaalsusega öeldult lähevad vahetevahel lapsel vormid ka segamini, nagu on näha näitelause 19.

(19)

3;0: *telekas nägin **selliseid** [*] filmi, kus olid püstolitega onud ja tulistasid maha imilised [= inimesed].*

mis

Interrogatiiv-relatiivpronoomenid ehk küsiv-siduvad asesõnad (*kes, mis, kumb, missugune, milline, mäherdune, mitu, mitmes, mitmendik*) täidavad kahesugust funktsiooni: muudavad väitlause küsivaks ja esinevad kõrvallauses sidendina (EKG I: 29). Andrease korpuses puuduvad *mäherdune, mitmes ja mitmendik*.

Kõnekeeles esineb rohkesti kokkusulanud küsivaid kombinatsioone, nagu näiteks *missee* (= mis see), *missa* (= mis sa) ja *misasi* (= mis asi). Videri andmetel (1995: 59)

ületab ainsuse nominatiivi vorm *mis* kõik teised vormid esinemissageduselt neljakordselt (203 korda 29 tekstis). Andrease korpusel esineb *mis* koguni 908 korral, genitiivne *mille* puudub täiesti, partitiivset *mida* on 6 korda ja teistes käänetes vorme veelgi vähem.

Küsisõnana küsilauses ilmub *mis* varakult, Andreasel vanuses 1;10, alguses ilma koopulata (***mis** see?*) ja vanuses 1;11 juba koopulaga lausetes (***mis** see on?*). Suur osa 908 pronoomenist *mis* esineb kõnekeelsete küsivate kombinatsioonide osana (*missa, misse* jne).

Mis esineb rohkem küsisõnana küsilause alguses, kuid näidetes 20a ja 20b leiame ka kõrvallause sidendina esinevat pronoomenit.

(20)

a. 2;0: CHI: *Antsu piilub, **mis** asjad sees on.*

b. 2;0: CHI: *Antsu kuulab, **mis** tädi räägib.*

Teiste käänete kasutamist esineb samuti nii küsisõnana (näide 21a) kui kõrvallause sidendina (näide 21b).

(21)

a. 2;3: CHI: ***millega** sa teed pilti?*

b. 3;0: CHI: *tee üks päike, **millegi** ei ole silmi ja suud.*

kes

Asesõna *kes* esineb tunduvalt harvemini kui *mis* ja on kasutusel peamiselt küsivana (Vider 1995: 59). Sarnaselt ühendiga *misse* on väga produktiivne küsimustes esinev ühend *kesse*. Andreasel oli *kesse* olemas enne pronoomenit *mis*, sest tema vormistas vanuses 1;7-1;8 küsimusi asjade ja olendite nimede teadasaamiseks just küsiva kombinatsiooni *kesse* abil. Sellist ühesõnaliseks küsimuseks kokkusulanud *kessee?* vormi on ühes tunnipikkuses lindistuses (vanus 1;7.24) koguni 93 korda.

Nimetavalist vormi *kes* esineb Andrease korpuses 143 korda. Kui nimetav välja jätta, siis teistes käänetes olevaid vorme on ühtekokku 35, millest kõige rohkem alalütleva näiteid *kellel* (18 juhtu). *Kes* esineb rohkem (nagu ka pronoomen *mis*) küsisõnana küsilause alguses (***kes*** *niidab muru?* ***kes*** *see kopsis?*), kuid leiame ka kõrvallauses sidendina esinevat pronoomenit (näited 22a-c).

(22)

- a. 3;0: CHI: *tule vaata, **kes** helistab.*
- b. *mina olen selline kunstnik, **kes** joonistab.*
- c. *üks loom, **kellel** on teravad küüned.*

Küsilauses ja kõrvallauses esinev *kes* on lapse jaoks selline keelenähtus, mille kombineerimisega tekib ka mõningaid väärkasutusi, nagu on näha näidetes 23a ja 23b.

(23)

- a. 2;0: ***kelle*** [*] *viime kooki sünnipäevaks?*
- b. 3;0: *ma olen kunstnik, **kes** joonistan [*] pilte.*

missugune
milline
misuke

Interrogatiiv-relatiivpronoomen *missugune* esineb sarnaselt pronoomenitega *mis* ja *kes* nii küsisõnana küsilause alguses kui ka kõrvallauset alustava sidendina. *Missugune* esineb kogu Andrease korpuses 22 korral, kõik näited on vanusest pärast kolmandat sünnipäeva, valdavalt on tegemist erinevates käändevormides küsilause alustava küsisõnana (***missugune*** *keel oli sinine?* ***missuguseid*** *tähti?* ***missuguse*** *jutumasina?*), aga ka kõrvallause sidendina, nagu võib näha näites 24.

(24)

- 3;0: CHI: *Ilusa issi teen tänaseks, et kõik oleks näha, **missugune** issi mul välja tuleb.*

Andrease korpusest leitud kõnekeelse pronoomeni *misuke* näidete põhjal võib väita, et *misuke* esineb valdavalt kõrvallause sidendina. Kokku leidis lindistustes 18 vormi, millest 17 seovad kõrvallauset (vt näited 25a ja 25b) ja ainult 1 alustab küsilause (misukese k tähe?).

(25)

a. 3;0: CHI: *Ma näitan sulle, misukesi pilte need lapsed ja loomad on teinud.*

b. 3;0: CHI: *Vaata, misukese käigukangi paberid mul on tehtud.*

Kõiki teisi interrogatiiv-relatiivpronoomeneid peale *mis* ja *kes* erinevate käändevormide esineb vähe. Selle tõestuseks on ka see, et pronoomen *milline* jääb nendele esinemissageduselt tunduvalt alla, kuna leidub vaid 2 näidet kogu korpusest (vt 26a, 26b) ja mõlemad on kõrvallause sidendid.

(26)

a. 3;0: CHI: *ma kohe näitan, millist ust.*

b. 3;0: CHI: *emme kuule, millist õhupalli sa valid?*

kumb

Pronoomen *kumb* viitab ühele kahest võimalikust asjast ning esineb proadjektiivina (EKG I: 30). Andrease korpuses on ainult üks näide (27) selle kohta ja seegi pole grammatiliselt korrektne.

(27)

[Lapsel on käes kaks plastiliinist mätsitud kamakat.]

2;7: CHI: *kumba* [*] *sa valid endale ?*

mitu

Pronumeraal *mitu* esineb lauses kvantorina (EKG I: 30). Korpuses on 33 näidet ja suur osa neist esineb kindlas konstruktsioonis *loeme ära, mitu...* kõrvallause sidendina (*ma*

loen, **mitu** neid on; loeme ära, **mitu** on). Üksikud näited on ka küsimuste (**mitu** nüüd on?) ja kvantorfraaside (vt näited 28a, 28b) kohta.

(28)

3;0: CHI: *jaa, siis meil on **mitu** kuud Väätsal.*

2;0: CHI: **mitu** lampi põlevad.

ise

Determinatiivpronoomenid *ise, oma, iga, igaiüks, igamees, kõik, mõlemad, kumbki, emb-kumb, kogu, terve* viitavad substantiivile, mida tahetakse eriti esile tõsta või mille terviklikkust soovitakse rõhutada (EKG I: 30). Uuemas käsitluses on determinatiivpronoomeneid käsitletud indefoniitpronoomenitena (Erelt 2000: 17).

Laste kõnes on väga sagedane ennast või iseenda tegevust rõhutav pronoomen *ise*. Andrease korpus esineb see 239 korral. Pronoomen *ise* tuli Andrease kõnesse alles vanuses 1;11.0 (*Antsu **ise** loeb*), enne seda kasutas ta samas situatsioonis rõhumäärsõna *ka*, millel oli sarnane tähendus kui sõnal *ise* (vt näide 29).

(29)

[Laps ronib trepist üles ja tõrjub pahaselt vanema abi.]

CHI: *Antsu **ka**.*

Kaheaastaselt vormistab Andreas *ise* abil ainult enda tegevuste kommentaare ning rõhutamist (*Antsu tuleb **ise** alla; Antsu **ise** saab jne*), kolmeselt juba ka vestluspartnerite (*sina tegid **ise** katki; joonista **ise** jne*) ning kolmandate isikute ja mänguasjade kohta käivat infot (vt näited 30a, 30b). See näitab, et lapse kasvades väheneb tema enesekesksus ning asendub täiskasvanupärase võimega pidada tegevussubjektiks ka muid peale enda.

(30)

a. 3;0: CHI: *kassil on hall saba ja kass on **ise** hall.*

b. 3;0: *näe, kõnnib ise see pall.*

Madlil esines vanuses 2;0 pronoomen *ise* mitmes kombinatsioonis ja küllalt väikese sõnavara pärast ning personaalpronoomenite puudumise tõttu asendas neid ka sellistel puhkudel, kus täiskasvanute kõnes on personaalpronoomen. Ise esines üksiksõnana enese või ise tegustsemise kohta, aga ka kombinatsioonides koos verbiga: *ise allo*; *ise näha*; *ise hoia kinni*; *ise katsu*. Ühel korral oli ise sellises konstruktsioonis, kus tavapäraselt esineks personaalpronoomen *minu*: *ise poti moodi* 'minu poti moodi'.

Carlose andmetes leidis kahel korral pronoomeni *ise* kasutust (31a, 31b).

(31)

a. CAR: *auto on ise garaažis.*

b. CAR: *Carlos paneb ise .*

iga
igamees
igaiüks

Pronoomenid *iga*, *igamees*, *igaiüks* rõhutavad, et öeldu käib iga üksiku viitealuse asja kohta eraldi (EKG I: 30). Pronoomen *iga* ilmub Andreasel teise sünnipäeva paiku sõnaühendis *igaks juhuks*, mida lapsele meeldib tihti korrutada. Alles vanusest 3;0 leiame ühe uue ühendi, mille ühildumises laps aga eksib. Ajaväljendi *iga päev* asemel kasutab ta *iga päevas* (näited 32a, 32b).

(32)

a. 3;0: CHI: *ma andsin sulle iga päevas [*] sulle, koerale andsin ka iga päevas [*].*

b. 3;0: CHI: *seda peab iga päevas [*] võtma.*

Mõned nädalad hiljem lisandub lapse kõnesse ka korrektne vormistus *iga päev*, kuid sealt edasi on lindistusperioodi lõppemiseni vahelduva eduga kasutusel nii õige kui vale ühildumine (33a, 33b). Ühildumine valmistab raskusi teisegi näite puhul (33c), kus pronoomen *iga* peaks saama sisseütleva käände lõpu. Näites 32d õnnestub

ühildumine ajamääruses vormistada korrektselt. Andreaselt pärineb ka näitelause (33e), millest selgub, et lapsel pole alati lihtne õiget pronoomenit substantiivi juurde leida, kuid pronoomenit *iga* kääneb ta antud juhul õigesti.

(33)

- a. 3;0.25: CHI: *siis sa pead salmi ka lugema **iga** päev.*
- b. 3;1.04: CHI: *nad on **iga** päevas [*] haiged.*
- c. 3;1.13: CHI: *ma valasin **iga** tassi.*
- d. 3;1: CHI: **igal** hommikul ja **igal** õhtul.
- e. 3;1: CHI: **Igad** [*] [= kõik] *lapsed on enda enda loomade sõbrad ja loomad on teiste laste sõbrad.*

Pronoomenit *igamees* Andreas ei kasuta, pronoomeni *igaüks* näiteid esineb kokku 13 korral, kõige sagedasem on 8 näitega *igaihele* (vt 34a, 34b), teistes käänetes ainult üksikud näited. Näites 34a tundub laps *igaihele* vormi kasutavat teisiti kui täiskasvanud. Üks näide (34c) on ka selle kohta, et laps kasutab pronoomeni *iga* asemel pronoomenit *igaüks*.

(34)

- a. 3;0.20: CHI: *mina annan **igaihele** seda torti, teie ei anna **igaihele**.*
- b. 3;1.07: CHI: *siis ma jagan **igaihele**.*
- c. 3;1.08: CHI: *ja nüüd paneme selle siia teisele peale, nüüd teeme **igaihest** [*] paberist torni.*

kõik

Pronoomenid *kõik*, *kogu* ja *terve* rõhutavad asja terviklikkust ja *kõik* esineb nii prosubstantiivina kui ka proadjektiivina (EKG I: 31). Kogu Andrease korpuses esineb *kõik* 255 korral ja kõige rohkem on nominatiivi vormis kasutust (248). Seda mõjutab ka see, et mitmuse nimetav langeb kokku ainsuse nimetavaga. Kolmandal eluaastal esineb rohkem nominatiivi kasutust (35a, 35b), pärast kolmandat sünnipäeva tuleb ka mitmuse vormide kasutus (näide 35c).

(35)

- a. CHI: 2;1: *Antsu paneb **kõik** tagasi.*
- b. CHI: 2;0: ***Kõik** joonistavad.*
- c. CHI: 3;0: ***Kõikidel** tuleb sünnipäev.*

Pronoomenid *kogu* ja *terve* esinevad proadjektiividena, kusjuures *kogu* ei ühildu nimisõnaga, *terve* aga ühildub (EKG I: 31). Nii nagu paljude teiste pronoomenite puhul on juba märgitud harva esinemist, leidub ka pronoomenit *kogu* kõigest 4 korral. *Kogu* esineb Andreasel ainult temporaalses ühendis *kogu aeg* ~ *kogu aja* (36a, 36b) ja ilmub alles pärast kolmandat sünnipäeva.

(36)

- a. 3;0: CHI: *kas see on **kogu** aeg seal?*
- b. 3;0: CHI: *aga ma **kogu** aja limpsin seda.*

Pronoomenit *terve* Andreasel ei esine, küll aga kasutab laps selle sõna teist tähendust produktiivselt konstruktsioonis *terveks saama* ja vastandsõnana haigele või katkisele viitealusele.

mõlemad
kumbki
emb-kumb

Pronoomeneid *kumbki* ega *emb-kumb* Andrease kõnes ei ole, 10 korral esineb aga pronoomen *mõlemad*, mis tõstab esile kahte viidatavat asja koos. Mitmuse nimetav *mõlemad* esineb 8 korral (*nüüd on **mõlemad** issid*; värvite ***mõlemad*** kollaseks), ainsuse alaleütlev 2 korral (***mõlemale*** läks; läheb ***mõlemale*** see kiiver peale).

keegi

Indefiniitpronoomenid ehk umbmäärased asesõnad (*keegi, miski, mingi, mingisugune, ükski, mitu, mitmes, mitu-setu, mitmes-setmes, mõni, mõningane, paljud, üks, teine*)

viitavad täpselt konkretiseerimata asjale või tunnusele (EKG I: 31). Prosubstantiiv *keegi* on alati ainsuslik

Andreasel esineb 54 näidet pronoomeni *keegi* kohta vanuses 2;0–3;1. Suur osa (51 juhtu) on ainsuse nimetavas käändes (***keegi** tuleb; keegi pani siia; sellele ei tohi keegi peale astuda*), aga üksikud näited ka omastavas (*see oli **kellegi** foto nimi*) ja alaleütlevas käändes (näide 37a). Näites 36a eelneb liide -gi käändelõpule, nagu see kõnekeelses kasutuses olema kipub. Üks Andrease lause (37b) on huvitav selle poolest, et laps kasutab topeltmarkeerimist, kõigepealt on nimisõna fraasis demonstratiivpronoomen *see*, siis veel lisaks kaks indefiniitpronoomenit *keegi* ja *üks*.

(37)

a. 3;0: CHI: *mina ei tee **kellegile**.*

b. 3;0: CHI: *jah, no kus see **keegi** üks loom on?*

Teistelt CHILDESi andmebaasis olevatelt lastelt leidus üksainus näide kummaltki umbmäärase asesõna *keegi* kohta: näide 38a pärineb Carloselt ja 38b Annabelilt. Annabeli näide tundub olevat juhuslik, sest ei lähe situatsiooniga kokku ja väljendab midagi lapse peas salvestatut ning konstrueeritut, mille kohta midagi selgitavat öelda pole võimalik.

(38)

a. 1;10: CAR: *kas **keegi** tuli kop?*

b. 2;0: ANN: ***keegi** ei tea.*

mingi
miski
üks

Indefiniitpronoomenit *mingi* esineb Andreasel 9 korda. Pärast teist sünnipäeva leiduvad sellised kasutused, kus laps imiteerib vestluspartnerit ning ümbritsevaid inimesi (vt ka näide 39c) või mängib lihtsalt sõnadega, mida ta kuulnud on. Igatahes

on selge, et sõna tähendust ja kasutust laps kahesena veel ei valda (näide 39a). Pärast kolmandat sünnipäeva ilmuvad vähehaaval kõnesse uued pronoomenid ja süsteem hakkab selginema, seega on ka näited keeleliselt korrektsemad ning täiskasvanupärasemad (39b). Näites 39c matkib laps tõenäoliselt ema, kes poodi minnes on isale öelnud: *Anna mulle **mingi** kilekott*.

(39)

a. 2;0: CHI: ***mingit** on otsas, **mingit***.

b. 3;0: CHI: *joonista **mingi** notsu sinna telekasse*.

c. [Andreas paneb koridoris kummikud jalga, tahab minna mängult poodi.]

2;1: CHI: *Antsu tahab **mingit** kilekotti*.

Pronoomen *miski* on alati ainsuses ja võib esineda prosubstantiivina ja proadjektiivina. Andrease lintides leidis ühtekokku 5 *miski* kasutust, näidetes 40a ja 40b prosubstantiivina ja näites 40c proadjektiivina.

(40)

a. 3;0: CHI: *ei ole **miskit***,

b. 3;0: CHI: *arva **miskit***,

c. 3;1: CHI: *miks kuri üllatus ei ole **miski** üllatus?*

Eespool oli juttu sellest, et identsuse ja mitteidentsuse märkimine vastandsõnadena (*üks ~ teine*) ilmub Andreasel tegelikult juba vanuses 1;8 (CHI: *üks ei põle, **teine** ei põle*). Neid näiteid pole küll palju ning esimesed selged näited indefiniitpronoomeni *üks* kohta leiduvad Andreaselt vanusest 3;0 (vt näited 41a-e). Enne kolmandat sünnipäeva on lauseid, kus on raske kindlaks teha, kas laps kasutab sõna üks numeraalina või indefiniitpronoomenina. Seetõttu ei saa pronoomeni *üks* kohta öelda täpset esinemiste arvu Andrease lintides. Näites 41c võib märgata, et laps kasutab ka mitmuse nimetavat käänat pronoomenist *üks*. Korra esineb ka pronoomenite topeltkasutus, näites 41b, kus mängukoerale viitab laps indefiniitpronoomeniga *üks* ja demonstratiivpronoomeniga *see* samal ajal. Näites 41d oleks täiskasvanupärane kasutada teise pronoomeni *üks* kasutuse asemel pronoomenit *teine*.

(41)

a. 3;0.2 CHI: **üks** onu hoiab teise onust [*] käest kinni.

b. 3;0.6: CHI: [% põrandal lebava mängukoera kohta] **üks** see ei maga, selline koer.

c. 3;0.9: CHI: **ühed** lapsed ja **üks** politseitädi oli ka.

d. 3;0.21: CHI: **üks** on poja ja **üks** on issi.

e. 3;0.27 CHI: aga seal Lotte filmis on **üks** <kuri film> [= kurvem, ebameeldivam osa] ka, need saapad kadusid sinna vee alla.

mingisugune
miskisugune

Proadjektiiv *mingisugune* (näited 42a, 42b) esineb 3 korral ja *miskisugune* puudub Andreasel hoopis.

(42)

a. 3;0: CHI: **mingisugust** ravimisejuttu ei tule enam.

b. 3;0: CHI: **mingisugused** pahad.

ükski
mõni
paljud

Pronoomenid *paljud*, *ükski*, *mõni* käituvad proadjektiividenäna (EKG I: 31). Andrease korpuses *paljud* ei esine, *ükski* kohta on 3 näidet ja *mõni* kohta 4 näidet. Pronoomen *ükski* esineb ainult nimetavas käändes ja kõik näited tulevad pärast kolmandat sünnipäeva ja esimesed näited on kõik sarnased, sest esinevad ainult konstruktsioonis *ei mahu ükski* (näited 43a, 43b).

(43)

a. 3;0: CHI: sinna ei mahu **ükski** asi, tead .

b. 3;0: CHI: minu katus on liiga väike, sinna ei mahu **ükski** pööning.

Näited pronoomeni *mõni* kohta pärinevad ka neljanda eluaasta algusest ning leidub nii ainsuse (näited 44a, 44b) kui ka mitmuse (44c) vormide kasutust.

(44)

a. 3;1: CHI: *mõni* issi koob sokke.

b. 3;0: CHI: *mõnel* arstil on silmad haiged.

c. 3;1: CHI: aga *mõnedel* arstidel on selline.

Andrease korpuses puuduvad näited indefiniitsete pronoomenite *mõningane*, *mitu-setu*, *mitmes-setmes* kohta. Üldse võib märgata, et väike laps ei kõnele umbmäärastest asjadest, tema jaoks on tähtsad konkreetsed asjad ja isikud ning tema ise nende asjade keskel.

Pronoomenite ülevaate põhjal võib selgub, et väga paljude pronoomenite kasutus on lapsel alles juhuslik. See, mida laps parasjagu juurde õpib, selles teeb ta vigu, st moodustab väärkasutusega vorme ja kombinatsioone, sest ta alles loob korrapärasest keelesüsteemi enda jaoks. Keelenäiteid analüüsides on märgata, et pärast kolmandat sünnipäeva tuleb lapse kõneste tohutult palju uusi sõnu ja vorme. Seega on neljanda eluaasta algus intensiivse keelelise arengu aeg.

3. PERSONAAL- JA DEMONSTRATIIVPRONOOMENID

3.1 Personaalpronoomenid

Isikutele viitamine ilmub lapse kõnesse kõigepealt substantiivide kasutamisega. Laps kasutab alguses isikutele viitamiseks üldnime (*issi, emme, venna*) või pärisnime (*Mati, Pitsu*) koos tunnusetähega (*Antsu loe, emme maga*). Andreas kasutas enne isikupronoomenite ilmumist endale kuuluvatest asjadest rääkides possessiivsust näitavat konstruktsiooni *Antsu oma*. Tavapäraselt laste kõnes iseenda tegevust rõhutav *ise* sõna tuli Andrease kõnesse alles vanuses 1;11.0 (*Antsu ise loeb*) ja enne seda kasutas ta samas situatsioonis rõhumäärsõna *ka*, millel oli sarnane tähendus kui sõnal *ise*: *Antsu ka* (ronib trepist üles ja tõrjub pahaselt vanema abi).

Andrease esimeste lausungite verbivormistikku analüüsides võib märgata, et kuni vanuseni 1;9 on domineerivateks verbide tüevormid ning puuduvad isikut või aega märkivad lõpud: *oni* 'roni-', *istu* 'istu-', *Antsu mängi* 'Antsu mängib', *emme istu*, *Miisu piilu* (Vija 2000). Ainsuse 3. pööret kasutab Andreas teatud vanuses väga palju, nii endast kui kellestki teisest rääkides (*Antsu sööb, issi sööb*). Kuna ainsuse esimese ja teise pöörde kasutamine puudub, asendab kolmas pööre neidki. Kindlasti on oluline see, et laps kuuleb hoidjakeeles protsentuaalselt palju räägitavat kolmandas isikus, näiteks ütleb ema enda kohta: *emme läheb poodi* ja kasutab ka lapsest rääkides sama isikut: *Andreas tuleb ka kaasa*.

Vihman ja Vija (ilmumas) on leidnud, et 39% ema kõnes esinenud kõikidest verbivormidest on ainsuse kolmandas pöördes. Salo (1995: 21) andmetel kuuleb laps oma nime palju ning kasutab seda iseendast rääkides ning pronoomeneid ei esine sel perioodil veel üldse. Pärisnime ja üldnime kasutamine pronoomenite asemel lapsega rääkides on üldlevinud lapsevanemate keelekasutuses paljudes keeltes (nt itaalia, kreeka, korea, läti, soome, inglise) (Bloom 2000: 122).

Tabel 3 iseloomustab seda, kui palju on ema kõnes mingil lindistusperioodil esimese ja kolmanda pöörde markeeritud vorme. Lapse kasvades tõuseb ainsuse esimese pöörde vormide osakaal ema kõnes. Samasugused tulemused ilmnevad ka tabelist 4 Carlose ema kõnes esinevate pöördelõppude kohta. Ainsuse kolmanda pöörde markeeritud vorme on 140 ehk 94% kõikidest kolmanda ja esimese pöörde vormidest. Esimese isiku verbivorme on ainult 6%.

Tabel 3. Ainsuse 3. ja 1. pöörde markeeritud vormide kasutus Andrease ema kõnes

Periood (linte)	3. ja 1. pööre kokku	3. pööre (-b) (% kõigist)	1. pööre (-n) (% kõigist)
1;7.24-2;0 (7)	391	338/ 86%	53/ 14%
2;0-2;1.12 (30)	1691	1225/ 72%	466/ 28%
2;3.26-2;9.16 (9)	265	184/ 69%	81/ 31%
3;0-3;1.12 (30)	2004	1052/ 52%	952/ 48%

Tabel 4. Ainsuse 3. ja 1. pöörde markeeritud vormide kasutus Carlose ja Hendriku ema kõnes

	Periood (linte)	3. ja 1. pööre kokku	3. pööre (-b) (% kõigist)	1. pööre (-n) (% kõigist)
Carlose ema	1;7.17-1;10.29 (9)	149	140/ 94%	9/ 6%
Hendriku ema	1;8.13-2;5.30 (17)	381	313/ 82%	68/ 18%

Erinevate tabelite andmed (tabelid 3, 4) tõestavad, et ema kõne muutub lapse kasvades, st ta kasutab erinevat strateegiat, rääkides erinevas vanuses lapsega. Kui vestluses kaheaastase lapsega kasutab ema väga palju lapse nime (*emme läheb Andreasega, tädi annab Andreasele, Carlos sõidab*), siis kolmeaastasega vesteldes kasutab ema lapsele viidates pigem pronoomenit (*ma annan sulle*). Seda võib märgata ka hüppeliselt kasvavaid *sina, sind, sul* kasutusi võrreldes pärisnime esinemistega (vt tabel 5). Kui

enne lapse kaheaastaseks saamist kasutas Andrease ema analüüsitud lintides 4 korda *sina* ja 1 kord *sind*, siis kolmeaastase lapsega rääkides samu sõnavorme vastavalt 126 ja 34 korda.

Tabel 5. *Sina/sa* ja *Antsu/Andreas* kasutus ema kõnes

Periood (linter)	sina	sa	sinu	sind	su	sul	sulle	Antsu-	Andreas-
1;7.24-2;0 (7)	4	175	14	1	-	-	10	74	11
2;0-2;1.12 (30)	42	678	34	18	50	155	118	26	509
2;3.26-2;9.16 (9)	14	118	8	1	-	26	10	19	1
3;0-3;1.13 (30)	126	690	65	34	48	223	131	49	15

Sisendkeele analüüs võimaldab väita seda, et lapse kasvades hakkab ema temaga rääkima täiskasvanupärast keelt. Kui kaheaastase lapsega suheldes kasutab Andrease ema 268 korda endast rääkides sõna *emme* (vt tabel 7), siis aasta hiljem ainult 41 korda. Samal ajal hakkab ema järjest rohkem enda kohta kasutama pronoomeneid *mina*, *ma*, *minu*, *mul* jne. Kui lapse vanuses 2;0-2;1.12 leidis 30 lindi kohta (vt tabel 6) ema kõnes 41 *mina*, 437 *ma*, 10 *mul* ja 13 *mulle* kasutust, siis aasta hiljem on samade vormide kasutus hüppeliselt kasvanud, fikseeritud vastavalt 149 *mina*, 888 *ma*, 89 *mul* ja 97 *mulle* esinemist.

Tabel 6. *Mina/ma* kasutus Andrease ema kõnes

Periood (linter)	mina	ma	minu	mind	mu	mul	minul	mulle	minule
1;7.24-2;0 (7)	3	34	3	1	-	3	-	6	-
2;0-2;1.12 (30)	41	437	22	9	10	37	-	32	1
2;3.26-2;9.16 (9)	14	72	3	2	1	10	1	13	-
3;0-3;1.13 (30)	149	888	51	26	8	89	3	97	4

Tabel 7. emme*³ kasutus Andrease ema kõnes

Periood (linte)	emme	emmet	emmega	emmel	emmele
1;7.24-2;0 (7)	72	–	1	1	–
2;0-2;1.12 (30)	268	4	2	12	23
2;3.26-2;9.16 (9)	22	2	3	2	–
3;0-3;1.13 (30)	41	–	1	5	2

Ka Carlose ema kõnes leidub ainult üks pronoomeni *mina* ning üks *minu* kasutus lapse vanuses 1;7-1;11 tehtud lindistustes (vt tabel 8). Sõna *emme* ja *Carlos* kasutusi on aga vastavalt 31 ja 32 juhtu. Hendriku keelenäidetes leidis ema kõnes 85 korda *emme* sõna ja 16 korda ainsuse esimese isiku pronoomeni nominatiivivormi *mina*. Carlose ema poolt kasutatud pronoomeni *mina* vormid on harvad seetõttu, et Carlose lindistamine lõppes juba vanuses 1;10.29, aga Hendriku lindistamised jätkusid peaaegu kahe ja poole aasta vanuseni. Seesama pooleaastane ajaline erinevus toobki sisse suured erinevused tulemustes.

Tabel 8. Olemasolevad emme* ja min* vormid Carlose ja Hendriku ema kõnes

	Periood (linte)	emme	emmel	emmele	emmega	mina	minu	mind
Carlose ema	1;7.17-1;10.29 (9)	31	1	1	–	1	1	–
Hendriku ema	1;8.13-2;5.30 (17)	85	–	5	5	16	3	1

Teisi käändevorme emme* ja min* tüvest ei esine, tabelites on antud kõik olemasolevad vormid koos esinemise arvuga.

Tabelis 9 on esitatud ülevaade sõnavormidest, mida ema kasutab lapsest rääkides. Carlose ema kutsub Carlost õige eesnimega ja Hendrikut kutsub ema hellitusnimega Ninnu. Nimega pöördumisi on Carlose emal jällegi rohkem (32 korda nominatiivis) kui isikupronoomeneid (11 vormi). Hendriku ema kõnes on summaarselt rohkem

³ Sõnatüve variant, mida on kasutatud programliga CLAN tehtud otsingus

ainsuse teise isiku pronoomeneid (kokku 62 vormi) ja vähem hellitusnime kasutamist, kuid suurusjärk on tema kõnes üldiselt pärisnime ja pronoomeni puhul sama.

Tabel 9. Olemasolevad Carlos*/Ninnu* ja sin* vormid emade kõnes

	Periood (linte)	Carlos/ Ninnu	Carlose	sina	sind	sinu
Carlose ema	1;7.17-1;10.29 (9)	32	3	4	5	2
Hendriku ema	1;8.13-2;5.30 (17)	58		40	–	22

Personaalconoomenenid esindavad lauses kõneleja või kuulaja isikut märkivat substantiivi, ent saavad märkida isikut ka väljaspool aluse positsiooni (*Sooviksin teiega pisut juttu ajada*) (EKG I: 27).

MINA/MA

Personaalconoomenenid ilmuvad lapse kõnesse pärast esimeste verbi lõppude tulekut. Andree näitel tulevad personaalconoomenenid üldiselt enne possessiivsuse väljendamiseks või siis üsna samal ajal koos nominatiivi vormiga *mina* ja siis tuleb alles pronoomen koos verbiga isikut märkivana.

Videri (1995: 57) andmetel kasutasid vaatlusalused lapsed kõige varem nominatiive *mina* ja *ma*, seejärel tuli genitiiv *minu*. Üldiselt võib tema analüüsi põhjal väita, et kõik lapsed arenevad omamoodi. Pole märgata, et kõikidel lastel tuleks vormid samas järjekorras ning samas vanuses. Kui jätta välja fakt, et lapse arengus on oluline etapp, mil ta varakult juba räägib enesekesksena palju *mina* vormis, siis teised personaalconoomenenid tulevad tasapisi igaühel omas järjekorras. Huvitav on muidugi jälgida, kuidas laps puuduvaid pronoomeneid asendab, missuguste vormide või kombinatsioonidega, ning kas ta teeb ka vigu.

Enne personaalconoomenenite ilmutumist hakkas Andreas verbimorfoloogias markeerima s-lõpulist imperfekti, vanuses 1;9.12 (*auto kaduss* ‘auto kadus’, *emme attass* ‘emme

aitas'), ja mõned nädalad hiljem oleviku ainsuse kolmandat pööret (1;10.5 *Antsu sööb; emme võtab*). Keelepäevikust leiame sel perioodil üksikud pronoomeninäited ainsuse esimese isiku tähistamiseks: 1;9.16 *tupsu kätte, minu kätte*. Enne kaheaastaseks saamist tehtud lindistustes esineb Andreasel üks kord pronoomen *mulle*, mis on täiskasvanu öeldud fraasi täpne kordus: *anna mulle*. Kahel korral kasutab laps ka pronoomenit *mina*, ühel korral koos pöördelõputa verbiga *viska* (1;8.25: *mina mina viska*) ja teisel korral ühesõnalise enesele viitamisena (1;10 *mina*). Esitatud näited on ka kõik, mida selles vanuses personaalpronoomenite kohta leida võib, sest ainsuse esimese isiku pronoomenite kasutus on enne kaheaastaseks saamist väga harv ja juhuslik. Järgnevalt lisandub kaks näidet possessiivsuse märkimise kohta (45a, 45b).

(45)

a. 2;0 CHI: *issi minu käes hoia*

b. 2;0.4 CHI: *kus see minu juhtme [*] sai?*

Vanuses 2;0.14 kasutab Andreas possessiivset pronoomenit *minu* eitavas lauses (näide 46).

(46)

CHI: *see ei ole minu oma.*

Tabeli 11 järgi lisanduvad pärast teist sünnipäeva Andrase kõnesse 4 uut esimese isiku pronoomenivormi: *ma*, *mind*, *mu* ja *mul*. Sel perioodil esineb palju imitatsioone, lastelaulude ja juttude retsitatsioone ning endamoodustatud tarindeid, mis erinevad täiskasvanute keelekasutusest.

Ühes näites hoiab laps juturaamatut süles, justkui loeks sellest, ja reprodutseerib varem ettelõetu põhjal grammatiliselt mittekorrektse kombinatsiooni, kus esimese isiku pronoomen esineb koos kolmanda isiku pöördelõpuga (näide 47).

(47)

2;0.15 CHI: *<mina ka tahab [*] käbi süüa ütles xx > ["].*

Pärast teist sünnipäeva ilmub esmakordselt ka esimese isiku lühike genitiivne vorm *mu*, kuid näite 48 varal võib märgata, et laps ei kasuta pronoomeni tarindit õigesti.

(48)

2;0.10 CHI: *anna siia **mu** paberiga [*]*.

Kaks järgmist näidet (49a, 49b) pronoomeni *mu* kohta lisanduvad pool aastat hiljem, kuid produktiivsem kasutus tuleb pärast kolmandat sünnipäeva (vt ka tabel 11), kui 30 failis leidub 57 *mu* vormi.

(49)

a. 2;6.12 CHI: *aga kus **mu** nuga on?*

b. 2;7.12 CHI: *anna **mu** kätte **mulle**.*

Huvitav konstruktsioon esineb näites 49b, kus laps ilmselt rõhutamise pärast markeerib topelt esimese isiku pronoomeni, kõigepealt possessiivsust ning seejärel kohta märkides. Lapse jaoks on tähtsad tema endaga seotud olukorrad ning tema soovid ja nõudmised. Sellistes situatsioonides leidubki nn ülemarkeeritud kasutusi ja emotsionaalse tausta tõttu tekitatud mittekorrektseid kombinatsioone. Andreasel sisaldavad sellised laused sageli tarindit *anna siia* (vt ka näited 48 ja 52a, 52b) .

Edasisest selgub, et lindistusperioodil pärast teist sünnipäeva (2;0-2;1.12) ilmub lapse kõnesse mitmeid uusi pronoomenivorme, mille kasutus on algul juhuslik ning erineb mõnikord täiskasvanupärasest kasutusest. Pärast kaheaastaseks saamist kasutab Andreas ka mõningaid allatiivseid ja adessiivseid ainsuse esimese isiku personaalpronoomeni vorme. Väheste olemasolevate näidete põhjal pole alati võimalik ka selgeks teha, mis funktsioonis need vormid lapsel esinevad. Andreas kasutab mitmel korral tüüpilist omajalauset *mul on X*, kuid vaadeldavatest näidetest (50a, 50b) ei ole aru saada, mis on omandiks.

(50)

a. 2;0.03 CHI: **mul** on paisu [?] .

b. CHI: **mul** on passu [?] .

Ühes lauses (51) on laps kasutanud omajakonstruksioonis omandina mitmusliku sõna *püksid* ainsuslikku varianti *püks*:

(51)

[lapsel on pehmest sametist püksid tagurpidi jalas.]

2;1.03 CHI: **mul** on tagurpidi see <mutionu püks> [*].

Allatiivsete lühikeste pronoomenite näidete põhjal on raske määrata, mis funktsioonis need lapsel esinevad. Järgnevates lausungites (näidetes 52) võib tegemist olla nii omaja- kui kohamäärusega, laps nõuab midagi (a, b – purk, c, d – merisiga) enda kätte või omale sülle. Kui 52a ja 52b väljendavad pigem omandisuhet, siis 52c ja 52d kohta, kuhu konkreetne asi või ese peaks asetatama.

(52)

a. 2;0.1 CHI: *anna siia purk **mulle** !*

b. *CHI: *anna siia **mulle** üks [?] purki [*] !*

c. 2;0.4 CHI: *tahad ikka **mulle**.*

d. 2;0.6 CHI: *tule sülle **mulle**.*

Tabel 10 kajastab, missuguseid *mina* ja *ma* vorme Andrease korpusest üldse leida võib. Kui enne teist sünnipäeva on ainult kahe pronoomeni olemasolu tabelisse märgitud, siis viimasel perioodil on kõikide vormide kohta näiteid. Kõige produktiivsem viimasel perioodil on lühike pronoomen *ma* (1883 korda), järgnevad *mina* (754) ja *mul* (369 korda). Üle saja korra esineb veel vorme *minu* (197) ja *mulle* (185), kõiki teisi juba vähem.

Tabel 10. *Mina/ma* kasutus Andrease kõnes

Periood (linde)	mina	ma	minu	mind	mu	mul	minul	mulle	minule	minuga
1;7.24-2;0 (7)	3	–	–	–	–	–	–	1	–	–
2;0-2;1.12 (30)	5	5	7	3	1	7	–	4	–	–
2;3.26-2;9.16 (9)	96	235	14	4	2	22	2	17	–	–
3;0-3;1.13 (30)	754	1883	197	28	57	369	27	185	19	15

Kui alguses ilmusid allatiivsed ja adessiivsed konstruktsioonid lapsel vaid omaja ja koha funktsioonis, siis vanusest 3;1 pärineb ka üks modaalsust väljendav adessiivne konstruktsioon verbiga *tulema* (näide 53).

(53)

3;1: CHI: *nüüd **mul** tuleb hakata sinist värvi värvima.*

Eelnevalt oli juttu sellest, et pikk pronoomen on eesti keeles rõhuline ja lühike rõhuta. Lindistustes leidub paar näidet selle kohta, kuidas laps ka taipab rõhulise ja rõhuta pronoomeni opositsiooni. Vastavad kaks näidet (54a, 54b) on vanusest 2;4 ja mõlemal korral püüab laps vestluspartneri tähelepanu, kasutades alguses pronoomeni lühikest varianti ja siis hääletooni kõrgendades pikka vormi.

(54)

a. CHI: ***mul** on kepp, kepp on **minul**, issi.*

b. CHI: ***mul** on sinine käär [= käärid], **minul** on sinine käär [= käärid].*

Väikestel lastel on enamikul juhtudest omajaks MINA, sama on väidetud ka soome laste possessiivlausete kohta (Argus 1994: 33-34). Martini materjali alusel põhjendab autor possessiivlausete vähesust sellega, et vaadeldav laps eelistab omandisuhet väljendada genitiivse täiendiga öeldistätelises lauses, nt *see on **minu** rahakott.*

Martini kõnes on kogejalause harvaesinev, leidub vaid 3 näidet ja kõik need näited on esimese isiku kohta (**mulle** meeldib banaan; **mulle** see ei kõlba; **mul** on nii kurb meel) (Argus 1994: 35). Andreaselt seevastu leiame 15 *mulle meeldib* konstruktsiooni.

Isikuvitutamiste süsteemi keerukust väikese lapse jaoks tõendab ka see, et Andreas kasutas vanuses 1;11 enda asjadest kõneldes pronoomenit *sinu* (näited 55a, 55b). Sellest on juttu ka ainsuse teise isiku pronoomeni alapeatükis, sest seegi isik tuleb Andreasel kõigepealt possessiivsust märkivana, vanuses 1;10, aga tundub tähistavat hoopiski last ennast, st ainsuse esimest isikut.

(55)

a. 1;11 CHI: *leidis ülesse **sinu** Po* [= leidsin üles oma Po]

b. 1;11 CHI: ***sinu** Po ootas kodus* [= minu Po ootas kodus] (Vija 2000).

Subjektina hakkas Andreas ainsuse esimese isiku personaalpronoomenit kasutama hiljem kui possessiivsust märkivana. Vanusest 2;0.14 ja 2;0.23 leiduvad huvitavad konstruktsioonid, mis näitavad, kuidas laps hakkab keelesüsteemi taipama ning pronoomeneid pöördelõppudega kokku sobitades moodustab mittekorrektseid kombinatsioone (vt näited 56a-c).

(56)

a. 2;0.1: CHI: ***ma** lugema [*] ära* .

b. 2;0.14: CHI: ***mina** teeb [*] hoogu*.

c. 2;0.23: CHI: ***ma** hoiab [*] emmest kinni*.

Kui esimene näide välja jätta, siis sellised moodustised tekivad seetõttu, et vaadeldaval perioodil on lapse kõnes enesest rääkides produktiivseim konstruktsioon *Antsu + ainsuse 3. pöördelõpp* (vt ka tabel 5). Sellesse konstruktsiooni hakkabki Andreas asendama nime asemele pronoomenit *mina/ma*.

Vanuses 2;0.24 õnnestub juba korrektne kombineerimine esimese persooni pronoomeni ning sobiva pöördelõpu abil: ***mina** sõitsin bussiga*. See jääb järgmiste

kuude jooksul ainsaks juhuslikuks näiteks, sest alles vanuses 2;4 leiame kombinatsioonid, mis osutavad sellele, et laps oskab juba vabalt pronoomenit *mina* kasutada koos verbiga: *mina tahan*; *mina leidsin*; *mina olen mina*. Tabeli 11 põhjal on näha ka *mina*-vormide hüppeline lisandumine vanuses 2;4-2;6, võrreldes vanusega 2;0-2;1.12.

Päeviku andmetel on vanuses 2;1 *sinu-minu* opositsioon veel ebakindel ja olukorra lahendab see, kui laps paneb pärisnime kasutades (vt näide 57) asja paika, kelle taldrikuga on tegemist.

(57)

[Laps sööb isiklikult taldrikult suppi.]

CHI: *see on minu oma*.

MOT: *jaa, see on sinu oma*.

CHI: *sinu oma?* (% umbusklikult)

MOT: *jaa, see on sinu* (% rõhutatult) *oma*.

CHI: *see on Antsu oma*.

Mina pronoomeniga paralleelselt kasutas Andreas vanuseni 2;6 oma nime koos verbiga märkimaks enese tegevusi (*Antsu võtab*). Endale viitamine seostub ka lapse arenguga egotsentrilisest sotsiaalseks isikuks. (Argus 1994: 18).

Konstruktiooni *Antsu* + *verb* asendumisest pronoomenitega *mina* ja *ma* annab ülevaate tabel 11. Igast lindistusperioodist on võetud 3 lindistust. Vanuses 2;3-2;5 esineb 3 lindi peale 82 korda *ma* ja 12 korda pikka pronoomenivormi *mina* ning 15 korda kasutab laps oma nimega konstruktsiooni *Antsu* + *verb*. Järgmises 3 lindistuses (vanuses 2;6-2;8) esineb 96 korda *ma*, 80 korda *mina* ning vaid 1 kord ühendit *Antsu* + *verb*. Kolmandal vaatlusetapil (3;0-3;1) on laps omandanud täiskasvanupärase pronoomenikasutuse, 177 korda esineb *ma*, 129 *mina* ja konstruktsioone *Antsu* + *verb* sellel perioodil enam ei esine.

Tabel 11. Mina/ma esinemine Andrease kõnes 12 valitud lindistuses

	<i>Mina</i> ja <i>ma</i> esinemisi kokku	<i>ma</i> (% kõigist)	<i>mina</i> (% kõigist)	<i>Antsu + verb</i>
2;0-2;1.12 (3 linti)	2	1	1	134
2;3-2;5 (3 linti)	94	82 (87%)	12 (13%)	15
2;6-2;8 (3 linti)	176	96 (55%)	80 (45%)	1
3;0-3;1 (3 linti)	306	177 (58%)	129 (42%)	0

Pikka pronoomeni *mina* esineb kõikidel perioodidel vähem kui lühikest pronoomeni *ma*. Kahjuks ei saa Andrease keeleandmete põhjal öelda, kumb tuleb enne. Mõlemad ilmuvad üksikjuhtudena pärast teist sünnipäeva, esinevad äärmiselt hajusalt ning mõlematega on moodustatud mittekorrektseid kombinatsioone, mida kasutades on näha lapse loovust keelesüsteemiga opereerimisel.

Tabeli 12 põhjal on huvitav jälgida kõnes rõhutu pronoomeni *ma* ilmumist 3 vabalt valitud lindistuses erinevas vanuses: eas 2;3-2;5 on fikseeritud varem puudunud lühivariant 82 korral ning järgmine hüpe ilmneb lindistustes 3;0-3;1, kui lühipronoomeni *ma* esinemine peaaegu kahekordistub, ulatudes 177 kasutuseni 3 lindis.

Videri (1996: 128) andmetel kasutatakse isikulistest asesõnadest rohkem lühikest nominatiivi ning need vormid ilmuvad üldjuhul ka kõige varem. Arguse (1994) materjalides ei esine vanuses 2;0 ühtegi teist asesõna peale esimese isiku (esinevad *mina* ja *mul*). Kaheaastane Martin viitab endale samal ajal paralleelselt eesnime ning ainsuse kolmanda pöörde abil (*Näti nutab. **Mina** tahan. **Mina** ei oska. **Mul** on raamat*). Aasta hiljem (vanuses 3;0) on Martinil olemas ka ainsuse teise pöörde pronoomen (*Ma näitan **sulle***).

Ainsuse esimese isiku produktiivset kasutust tõendab ka tabel 12, kus on kokku liidetud kõikide 76 lindistuse *mina* ja *ma* kasutused nii ema kui ka Andrease kõnes. Esimesele isikule viitamisi (subjektina) on Andreasel peaaegu kolm tuhat ning järgneva analüüsi põhjal selgub, et kõiki teisi isikuid on vähem kasutatud. Pikkade ja

lühikeste pronoomenivariantide suhet võrreldes näeme, et lühikest *ma* pronoomenit on emal kõikidest kasutustest 87% ja Andreasel 71%. Pikka pronoomenit *mina* esineb emal 13% ja lapsel 29% kõikidest juhtudest.

Tabel 12. Ainsuse 1. isiku pronoomenid ema ja Andrease kõnes 76 lindistuse põhjal

	<i>mina</i> ja <i>ma</i> kokku	<i>mina</i> (% kõigist)	<i>ma</i> (% kõigist)
EMA	1627	207/ 13%	1420/ 87%
ANDREAS	2969	856/ 29%	2113/ 71%

Esimene isik esineb Andreasel ka objektina (2;1.2: *ära oota mind*) ning siitki leiab omapärase vale konstruktsiooni: 2;1.8 *konn sööb minu [= sinu] [*] ära*. Laps läheneb isale mängukonnaga ja teeb, nagu konn sööks isa ära. Selles vanuses ei ole veel pronoomenite viitesuhted lapse jaoks selged ning ta kasutab 1. isiku pronoomenit 2. isikule viidates. Selliseid veanäiteid ei leia andmebaasist palju, kuid lühikese aja jooksul mõned vead siiski tulevad esile. Teisest sünnipäevast kolmandani leiame lintidest lapse kõnes 20 korda oma nime kasutust partitiivi vormis, nt *Antsut nuusutab; issi, aita Antsut*. Pronoomenit *mind* kasutab Andreas 7 korral sellel perioodil: *ära oota mind; oota mind ka; Pitsu peab mind limpsima; ta lööb mind* jne.

Tabel 13 (Brown 2004, Vija ja Arguse materjal lisatud autori poolt) selgitab, et esimese persooni verbivormid kujunevad eri keeltes välja sarnase skeemi järgi ning üldjoontes samas vanuseski. Esimese isiku referentsi arengus eristatakse 3 tüüpi või etappi: 1) kõigepealt ilmub tunnuseta verbitüve kasutus (*anna, söö, istu*); 2) kombinatsioon X + verbitüvi (*Antsu anna; mina anna*); ning seejärel 3) markeeritud esimese pöörde vorm (*annan; mina annan*) (Brown 2004: 487-488). Teises tüübis esinevates kombinatsioonides võib X olla nii pärisnimi kui ka ainsuse esimese persooni pronoomen.

Tabel 13. Ainsuse 1. isiku areng eri keeltes

Keel	TÜÜP		
	verbitüvi	X + verbitüvi	annan / mina annan
rootsi	1;8-		2;4-
inglise	1;7	1;6-1;7	2;0-2;4
portugali	1;4-1;5	1;8	2;4-2;5
itaalia		1;8	2;2
balti keeled	1;3-2;1	1;11	1;8-2;5
ungari		1;6	2;0
soome (Argoff)	1;4	1;7	1;6 1;8
soome (Brown)	1;6	1;6	2;1-2;2
eesti (Lipp)			2;5-2;7
eesti (Vija)	1;6	1;8	2;1 2;4
eesti (Argus)	2;0	2;1	2;5

SINA/SA

Andrease korpuses puuduvad ainsuse teise pöörde lõpud vanuses 1;7-1;11, kuigi esineb üksikuid juhuslikke näiteid: 1;10.24 *eile kukkusid maha* ja 1;11.6 *siia käisid* ‘vastus küsimusele: kus sa käisid?’. Ainsuse teise isiku pronoomen tuleb Andreasel kõigepealt possessiivsust märkivana, vanuses 1;10, aga tundub tähistavat hoopiski last ennast, st ainsuse esimest isikut, sest Andreas räägib omaette köögis laua ääres enda tassist: *sinu joogitass*.

Ainsuse teise isiku pronoomen on semantiliselt keeruline, sest selle referent vaheldub vestlussituatsioonis pidevalt ning sama rääkija võib selle abil viidata erinevatele kõnetatutele (Brown 2004: 502).

Pärast teist sünnipäeva leidub päris mitmel korral lapsel *sina* kasutust, aga seda aabitsast meeldejäänud konstruktsioonis *tule sina ka maale*. Nendes näidetes pole

referenti, kelle kohta pronoomen käib. Kaks ülejäänud selle perioodi näidet on ka ebakindla kasutuse ilmingud, esimese kohta on raske midagi kindlat öelda (*ei taha sina issi emme praegu*) ning teisega väljendab laps ainsuse teise isiku kaudu iseenda tegevust (*sina kiigud* [*] [= mina kiigun]). Samasugused näited esinevad Salo (1995: 23) magistrیتöös Erikult, kes kasutab ka teatud perioodil teist pööret esimese asemel.

Järgmistes ülestähendustes vanuses 2;3-2;4 on Andreas omandanud pronoomeni *sina* tähenduse ja kasutab seda õigesti koos teise pöörde verbi lõpuga.

Lühikest vormi *sa* esineb tegelikult juba perioodi 2;0–2;1.12 lantides 158 korda, aga need kõik on küsimuste sees nn kokkukasvanud ühendites *missa* ja *kussa*, mida laps ilmselt ei taju 2. isiku kohta käiva pronoomenina (*kus sa lähed? kus sa oled?, mis sa teed? mis sa sööd? mis sa loed?* jne). Esimene teist tüüpi pronoomeni *sa* näide pärineb vanusest 2;3.26: *millega sa teed pilti? miks sa ajasid kõha välja?* Siia võiks veel lisada, et mittekusivas konstruktsioonis esineb *sa* esimest korda alles vanuses 2;5.30: *emme, sa ei saa võtta*.

Peatükis 3.1 ilmnes tabelist 4, et ema kõnes on rohkem pronoomenite lühikesi vorme. Pikka ja lühikeste pronoomenite kasutuse kohta Andrase kõnes annab infot tabel 14. Võrreldes perioode enne (39 lanti) ning pärast kolmandat sünnipäeva (30 lanti), näeme, et mõlemal juhul on rohkem lühikese pronoomeni *sa* kasutusi, vastavalt 195 ja 546, pikka vormi *sina* samal ajal 61 ning 219 korda. Tabeli põhjal on märgatav kõikide pronoomenivormide kasutus tõusvas joones. *Sind* vormide arv tõuseb 5-lt 29-le, *sinu* 11-lt 36-le, *sul* 6-lt 70-le, *sulle* 19-lt 154-le. Kui lühikest pronoomenit *su* esimeses 39 lantis üldse ei esine, siis pärast 3. sünnipäeva on 28 *su* vormi esinemist (nt *ma pean su seljas olema*).

Tabel 14. Ainsuse 2. pronoomeni vormide esinemine Andrase kõnes

	sina	sa	sind	sinu	su	sinul	sul	sinule	sulle
2;0-2;9 (39 lanti)	61	195	5	11	–	1	6	3	19
3;0-3;1.12 (30 lanti)	219	546	29	36	28	6	70	3	154

Lapse üleminekut produktiivsele pronoomenikasutusele tõestab ka üldnimeliste ning pärisnimeliste vormide märgatav vähenemine. Viimase perioodi 30 lindistuses on emme* ja Antsu* tüvelisi vorme eelmiste lindistustega võrreldes palju vähem (nt 1 *Antsul*, 1 *Antsule*, 1 *Antsut*, 2 *emmea*, 2 *emmeks*, 6 *emmel*, 10 *emmele*, 1 *emmet*), kuna samal ajal on suurenenud vastavate pronoomenite osakaal, sest lapse jaoks on saanud selgeks, kellele mingi pronoomen viitab.

Tabel 15. Ainsuse 2. isiku pronoomenid ema ja lapse kõnes 76 lindistuse põhjal

	<i>sina</i> ja <i>sa</i> kokku	<i>sina</i> (% kõigist)	<i>sa</i> (% kõigist)
EMA	1833	186/ 10%	1647/ 90%
ANDREAS	1017	279/ 27%	738/ 73%

Kui vaadata tabelis 15 kajastuvat infot, siis näeme, et teisele isikule viitamisi on emal peaaegu samapalju kui esimesele isikule. Andreasel on aga ainsuse teise isiku pronoomeneid 3 korda vähem kui esimese isiku omi. Sellest võib järeldada seda, et lapse jaoks on oluline rääkida endast ja rõhutada asjade temale kuulumist. Ema kõnes on aga tähtsad teise isiku vormis pöördumised, st käsud, keelud, küsimused ja asjade seletamine lapsele läbi *sina/sa* vormi.

Eespool sai märgitud, et Andreas kasutas vanuses 1;11 enda asjadest rääkides pronoomenit *sinu* ning vanuses 2;1.8 ajab segamini esimese ja teise isiku pronoomenid (*konn sööb minu [= sinu] [*] ära*). Samasugune näide lapse eksimisest objekti märkimisel on vanusest 2;0.24, kui laps mängib emaga piilumismängu ning kilkab rõõmsalt: *emme piilus sind [*] !*

Veel üks näide (58) kinnitab seda, et lapsel esineb vanuses 2;1.8 pronoomenite väärkasutust ja ta räägib endast teises isikus.

(58)

[Laps ootab tädikülla endaga mängima.]

2;1.8: CHI: *võtab riided ära, siis mängib sinuga [*] [= minuga].*

Üks asjaolu, mis viitab lapse ebakindlusele teise persooni objektivormi kasutamisel ning pronoomenite hajusale esinemisele, on see, et järgmised olemasolevad näited objektivormi *sind* kohta tulevad lintides 2 kuud hiljem ning neidki on vaid mõned üksikud. Vanuses 2;3.26 vaatab laps läbi toru ema poole ja kommenteerib: *näen sind*. Mõned nädalad hiljem emaga koos arsti mängides kirjeldab Andreas enese tegevust arstina: *Antsu kuulab ka sind*. Alles pärast kolmandat sünnipäeva tuleb ainsuse teise isiku objektivormi *sind* rohkem kasutusse, st vorme leidub peaaegu igas lindistuses vähemalt kord.

SINA-deiksis väljendab adressaati, kellele kõneleja oma teate suunab (Pajusalu 1999: 41). Andrase puhul on lindistussituatsioonides adressaadiks ema ja pronoomenit *sina* kasutades annab laps partnerile käske imperatiivi (näide 59a, 59b) ja indikatiivi vorme kasutades (59c, 59d) ning ka keelab vestluspartnerit (59d, 59f).

(59)

- a. 2;7: CHI: jookse **sina**, **sina** kõnni.
- b. 2;7: CHI: **sina** ole taga, sõida.
- c. 2;7: CHI: nüüd mina lähen, **sina** oled vagun.
- d. 2;8: CHI: ja **sina** ütled, miks siin onu on ees.
- e. 2;4: CHI: **sina** ei saa siia.
- f. 3;0: CHI: **sina** neid ei kisu, need on arstiasjad.

Kui vanuseni 2;8 esineb pronoomen *sina* ainult koos olevikus verbiga, siis pärast seda ilmuvad ka esimesed üksikud minevikuvormis verbid (näited 60a, 60b), aga mineviku ja *sina* pronoomeni produktiivsemat koosesinemist märgata pole.

(60)

- a. 2;8: CHI: ja **sina** ka olid seal.
- b. 3;0: CHI: niimoodi, kui **sina** tegid, vaata.

Pärast kolmandat sünnipäeva hakkab laps pronoomenit *sina* kasutama ka küsilauses (näited 61a, 61b). Endiselt on ülekaalus aga käske, keelde ja juhtnööre edastavad konstruktsioonid.

(61)

- a. 3;0: CHI: *kas **sina** tahad lennukiga sõita?*
- b. 3;0: CHI: *mis **sina** sellega teed?*

Pronoomenid *mina* ja *sina* tulevad õigesti ja sagedases kasutuses alles samal ajal koos, sest siis on lapse jaoks referendid selged, kes on *mina*, kes *sina*.

TEMA/TA

Ainsuse kolmas isik erineb esimesest ja teisest selle poolest, et see pole nii selgesti isikuline kui esimese ja teise isiku pronoomen, ja viitab paljudes keeltes nii inimestele kui asjadele (Pajusalu 1999: 25). Kolmanda isiku pronoomenitega *tema* ja *ta* saab eesti keeles viidata ka elututele entiteetidele. Pronoomeniga *see* võib viidata lisaks elututele ka elusolenditele, aga uuritud lindistustes *see* lapse kõnes isikut märkivana ei esinenud. Elututele referentidele ainsuse kolmanda isikuga viitamist leidub küll, sest laps räägib sageli oma mänguasjadest kui elusolenditest. Elututele referentidele viidates esineb *ta* nii subjekti (näited 62a, 62b) kui ka objektina.

(62)

- a. 2;8: CHI: *vahukoor on väga hea, **ta** pole hapu .*
- b. 3;0: CHI: *Fredil on nina, aga tulnukal pole vaja, **ta** ei taha nina .*
- c. 2;5.30: CHI: *Antsu võtab **ta** [= karbi] ära.*

Esimesed Andrease lintides fikseeritud kolmanda isiku kasutused on kas eelkõneleja poolt öeldu kordamine või lastelaulude ja teatud kokkukasvanud fraaside kasutus. Näiteks vanuses 1;11 kordab Andreas ema küsimust merisea tegevuse kohta sõna-sõnalt: *mis **ta** teeb seal?* Vanuses 2;0 on mitu sellist näidet, kus laps raamatut vaadates

või omaette lastelaulukest jorisedes kasutab päheõpitud lauses “Pöial-Liisist” (näide 63a) ning “Muti metroo” laulujupikesest (63b) kolmanda isiku pronoomenit.

(63)

a. 2;0: CHI: <üks **tema** tahtis väga lapsukest> ["].

b. 2;0: CHI: <just nagu päris lühem ja pisem selle **ta** kaevas ehitas ise> ["].

Samas vanuses (2;0) esineb Andreasel ka vestluskaaslaste fraasi *las ta olla* kordamist. Carllose keelenäidetest leiame samuti pronoomeni *ta* esimest korda vanuses 1;10 konstruktsioonis *las ta oli*. Andreasel leidub veel üksikuid isa ja ema lausete osalisi kordusi, mis sisaldavad pronoomenit *ta*, aga tegelikult läheb veel aega, enne kui laps hakkab ise spontaanselt kolmandat isikut kasutama. Kui jätta kõrvale *las ta olla* fraasid, siis vanuses 2;5.30 leiduvad esimesed tõelised viitamised kolmandale isikule pronoomeniga *ta* (vt näited 64a, 64b).

(64)

a. CHI: *miks ta uriseb?*

b. CHI: [% räägib mängukoerast] *kui ta saab pahaseks, siis ta limpsib väga*.

Kolmanda isiku pronoomeni pikem variant *tema* tuleb alles pool aastat hiljem (vanuses 3;0) ja selle kasutamist on palju vähem kui lühikese pronoomeni oma, aga *tema* esineb lapsel erinevates funktsioonides, märgib nii subjekti (näited 65b, 65c), possessiivpronoomenit (65d) kui ka objekti (66a, 66b).

(65)

a. CHI: *sellepärast **temal** on pissihäda* .

b. CHI: ***tema** tahab ka*.

c. CHI: ***tema** juba sõi*.

d. CHI: *see ei ole **tema** kapp kutsaga, ahviga on **tema** kapp*.

(66)

a. CHI: *ma ei karda **teda***.

b. CHI: *teda* nalja pärast nimetakse [*] [= nimetatakse] vabrik.

Keelepäevikust pärineb huvitav lause (näide 67), milles laps kasutab pronoomenit *tema* valesti, tähistades sellega iseennast.

(67)

2;0.27: CHI: *tädi Kersti tõi kutsa temale* [*] [= tädi Kersti tõi kutsa minule]

Kombinatsiooni *tema oma* esines Andreasel 76 lindistuses vaid ühel korral ja seda mitmuse nimetavas käändes (näide 68).

(68)

3;0: CHI: *mhmh, on jah, miks tema omad siis seal taga ei ole?*

Tabelist 16 selgub, kui palju erinevaid pronoomeni *tema/ta* vorme kasutas Andrease ema mingil perioodil. Kõige sagedamini esineb lühikest pronoomenit *ta*, mille kasutus tõuseb 43 esinemiselt esimeses lindistuses 338-le viimases. Teisi vorme on tunduvalt vähem, aga viimasel perioodil esineb siiski 71 *tal*, 46 *talle* ja 25 *teda* kasutust. Puudub täiesti pronoomen *temale* ning peaaegu olematud on *temal* ja *temaga*. Kui arvestada seda, et kolmandal perioodil on ainult 9 lindistust, siis muutub kõikide pronoomenite esinemine ema kõnes lapse vanuse kasvades tõusvas joones.

Tabel 16. *Tema/ta* erinevate vormide kasutus Andrease ema kõnes kõikidel lindistusperioodidel

Periood (linte)	tema	teda	temal	temale	temaga	ta	tal	talle
1;7.24-2;0 (7)	—	1	—	—	—	43	5	—
2;0-2;1.12 (30)	11	14	1	—	1	196	38	26
2;3.26-2;9.16 (9)	2	—	1	—	—	38	7	4
3;0-3;1.13 (30)	19	25	1	—	2	338	71	46

Tabelist 17 on näha, kuidas jaguneb lühikese ja pika pronoomeni kasutus ema kõnes erinevatel perioodidel. Pronoomenite arv erineb periooditi, sest igas perioodis ei ole tegemist sama arvu lindistustega. Olulisem näitaja on see, et pronoomeni pika vormi *tema* protsent *tema* ja *ta* koguarvust on kolmel perioodil sama, st 5% kõikidest vormidest. See näitab, et sisendkeeles domineerivad kolmanda isiku pronoomenitest 95%-ga lühikesed vormid.

Tabel 17. *Tema/ta* kasutus Andrease ema kõnes

Periood (linde)	<i>Tema</i> ja <i>ta</i> esinemisi kokku	<i>ta</i> (% kõigist)	<i>tema</i> (% kõigist)
1;7.24-2;0 (7)	43	43/100	0
2;0-2;1.12 (30)	207	196/ 95%	11/ 5%
2;3.26-2;9.16 (9)	40	38/ 95%	2/ 5%
3;0-3;1.13 (30)	357	338/ 95%	19/ 5%

Tema ja *ta* esinemist Andrease kõnes iseloomustavad tabelid 18 ja 19. Tabelist 18 näeme, et enne kolmandat sünnipäeva pole veel olemas kõiki käändevorme ainuse kolmanda isiku pronoomenist. Pääaegu täiesti tühi on tabelirida vanuses enne teist sünnipäeva, kui on leitud vaid üksainus lühikese pronoomenivormi *ta* kasutus. Pärast kolmandat sünnipäeva leiame näiteid kõikide vormide esinemise kohta. Tabelis 18 esitatud vormide puhul võib märgata esinemissageduse kasvamist lapse vanuse lisandudes. Enim esineb viimasel lindistusperioodil lühikest pronoomenit *ta* nominatiivis (382 korda) ja adessiivis (82 korda).

Tabel 18. *Tema* ja *ta* erinevate vormide kasutus Andrease kõnes kõikidel lindistusperioodidel

Periood (linde)	<i>tema</i>	<i>teda</i>	<i>temal</i>	<i>temale</i>	<i>temaga</i>	<i>ta</i>	<i>tal</i>	<i>talle</i>
1;7.24-2;0 (7)	–	–	–	–	–	1	–	–
2;0-2;1.12 (30)	1	1	–	–	–	13	8	1
2;3.26-2;9.16 (9)	–	1	1	–	–	31	8	8
3;0-3;1.13 (30)	65	13	24	6	6	382	82	54

Tabel 19 võtab kokku kõik *tema* ja *ta* vormid Andrease kõnes ning võrdleb lühikese ja pika pronoomeni esinemise suhet. Teisel lindistusperioodil leidub pikka pronoomenit *tema* vaid ühel korral, esimesel ja kolmandal mitte kordagi, nii et protsentuaalne jagunemine viimasel perioodil on 85% lühikest vormi *ta* (382 juhtu) ja 15% pikka vormi *tema* (65 juhtu).

Tabel 19. *Tema/ta* kasutus Andrease kõnes

Periood (linde)	<i>Tema ja ta</i> esinemisi kokku	<i>ta</i> (% kõigist)	<i>tema</i> (% kõigist)
1;7.24-2;0 (7)	1	1	0
2;0-2;1.12 (30)	14	13/ 93%	1/ 7%
2;3.26-2;9.16 (9)	31	31/ 100%	0
3;0-3;1.13 (30)	447	382/ 85%	65/ 15%

Ainsuse 3. isiku pronoomeneid on 1. ja 2. isikuga võrreldes palju vähem, 76 lindistuses emal 647 ja Andreasel 494 esinemisjuhtu (vt tabel 20). Suur ülekaal on lühikese vormi *ta* kasutustel, emal vastavalt 95% ja Andreasel 87% kõikidest kasutustest.

Tabel 20. Ainsuse 3. isiku pronoomenid ema ja lapse kõnes 76 lindistuse põhjal

	<i>tema ja ta</i> kokku	<i>tema</i> (% kõigist)	<i>ta</i> (% kõigist)
EMA	647	32/ 5%	615/ 95%
ANDREAS	494	66/ 13%	428/ 87%

MEIE/ME

MEIE-deiksis viitab kollektiivina tajutavale isikute hulgale, kuid kontekst peab andma tõlgendusvihjeid, kellele lisaks kõnelejale veel viidatakse (Pajusalu 1999: 56-57). Andreasel on esimest korda pronoomeni *meie* kasutamine fikseeritud keelepäevikus vanuses 1;10.4 possessiivsust märkivana: *meie* korrus, *kiisu* korrus; *meie* issi. Need on

siiski üksikud näited, sest lindistustest on esimesed esinemised vanusest 2;0 (omaja)määрусena (näited 69a, 69b) ja vanuseni 2;1 teistsuguseid näiteid ei leiagi.

(69)

a. 2;0: CHI: *meil oli pikemakk@c [= videomakk] katki* .

b. 2;0: CHI: *kes tuli meie külla?*

Järgnevalt leiame pronoomeni *meie* vanusest 2;0.15 paralleelselt subjektipronoomenina (näide 70a) ja possessiivpronoomenina (näide 70b), aga selliseid näiteid on väga vähe. Esimesed lühikesed vormid *me* ilmuvad vanuses 2;6 (näited 70c, 70d) subjektina.

(70)

a. 2;0: CHI: *meie läheme*.

b. 2;0: CHI: *ära kisu meie sabat [*] [= saba]*.

c. 2;6: CHI: *kus me käisime?*

d. 2;6: CHI: *varsti, kui me tudume*.

Näitest 71 võib näha, et laps ei kombineeri vanuses 2;4 personaalpronoomenit verbivormiga õigesti.

(71)

2;4: CHI: *praegu on [*] [= oleme] siin meie, praegu ei saa sina siia*.

Produktiivne *meie* ja *me* vormide kasutus tuleb alles pärast kolmandat sünnipäeva, siis esineb nii lühikest kui pikka pronoomenit (72a-d), olevikus (72a, 72c) ja minevikus (72b, 72d) verbivormiga koos ning jaatavas (72a, 72c, 72d) ja eitavas kõnes (72b) verbiga. Lisaks subjektina esinemisele on ka possessiivsust väljendavaid lauseid (näide 72e).

(72)

a. 3;0: CHI: *me peame siis tellima*.

- b. 3;0: CHI: *me ei ole ju väiksed lehmavasikad.*
- c. 3;0: CHI: *meie tahame esimeses rühmas olla nii kaua.*
- d. 3;0: CHI: *meie magasime just.*
- e. 3;1: CHI: *meie koerad magavad.*

Tabelist 21 selgub, et lühikesi vorme *me* esineb Andrease emal 281, seega 88% kõikidest vormidest ja lapsel 117 ehk 56% koguarvust. Selle pronoomeni puhul on protsentuaalne erinevus ema ja lapse kasutustes kõige suurem. Videri andmetel (Vider 1995: 57-58) on lastel enimkasutatud vorm lühike nominatiiv *me*.

Tabel 21. Mitmuse 1. isiku pronoomenid ema ja lapse kõnes 76 lindistuse põhjal

	<i>meie ja me</i> kokku	<i>meie</i> (% kõigist)	<i>me</i> (% kõigist)
EMA	319	38/ 12%	281/ 88%
ANDREAS	208	91/ 44%	117/ 56%

TEIE/ TE

Isikudeiksises viidatakse TEIE-ga vastuvõtjale ja veel kellelegi, aga mitte kõnelejale (Pajusalu 1999: 24). Mitmuse teise isiku kohta on Andrease korpuses väga vähe näiteid ja Kadri Videri bakalaureusetöös (Vider 1995) kasutatud andmete hulgas esines kõikide laste peale ainult 3 *teie/te* kasutust.

Seda isikut kasutab laps poemängimisel või teistes sarnastes mängudes teenindaja rollis esinedes. Sellega vastandab laps partnereid endale. Seda, et laps on ära õppinud viisaka klienditeenindaja kõnelemisviisi, näitab üks liialdatult viisakas pöördumine vanemate poole poemängusituatsioonis (näide 73). Laps kasutab teietamist, tingiva kõneviisi mitmuse teist pööret ja veel verbi *soovima*.

(73)

3;0: CHI: *mis te tahaksite siit soovida?*

Kui ainsuse esimese isiku pronoomeneid *mina/ma* esines Andreasel ligi kolm tuhat ja ainsuse teise isiku pronoomeneid *sina/sa* tuhat korda, siis *teie* ja *te* kasutusi on kokku ainult 18 (vt tabel 22). Ema kasutab ka seda pronoomenit vaid 71 korral kõikides lindistustes kokku.

Tabel 22. Mitmuse 2. isiku pronoomenid ema ja lapse kõnes 76 lindistuse põhjal

	<i>teie</i> ja <i>te</i> kokku	<i>teie</i> (% kõigist)	<i>te</i> (% kõigist)
EMA	71	14/ 20%	57/ 80%
ANDREAS	18	4/ 22%	14/ 78%

Brown (2004: 502) on püüdnud soome keele näidete põhjal selgitada, miks mitmuse teise isiku verbivormid kinnistuvad lapsel tunduvalt hiljem kui teised vormid. Ta toob põhjuseks selle, et neid kasutatakse kõnes harvem kui teisi verbivorme. Lisaks on mitmuse teise isiku valdamine lapse jaoks kognitiivselt keerulisem ning vormiline keerukus võib ka olla üks põhjustest. Samad seletused võivad sobida ka personaalpronoomenite jaoks: kõne adresseerimine mitmele isikule samaaegselt nõuab lapselt rohkem kui ühe kuulaja arvessevõtmine ja mitmuse teise isiku vorme esineb täiskasvanu kõnes tunduvalt vähem kui teiste pronoomenite omi.

Pronoomeni pikk variant *teie* esineb Andreasel subjektina (näited 74a, 74b), objektina (74c) ja määrusena (74d).

(74)

- a. 3;0: CHI: *aga mina olen nüüd suur arst, **teie** olete lapsed.*
- b. 3;0: CHI: *siis võime seda torti süüa, mina annan igaühele seda torti, **teie** ei anna igaühele.*
- c. 3;1: CHI: *politseionu ütles, et ei vii, et et tema ei vii **teid** ära.*
- d. 3;0: CHI: *ja mina toon **teile** pannkooki.*

Suur osa ülejäänud näiteid (vt 75a, 75b) esinevad küsilause alguse ühendeis *kaste* (< *kas te*) ja *miste* (< *mis te*). Seda tüüpi küsimused kuuluvad ka mängusituatsioonidesse, kus laps tegutseb arsti või müüjana ja viisakas küsimus esitatakse vestluspartnerile kui patsiendile/kliendile.

(75)

a. 3;0: CHI: *kas te puurimist ei karda?*

b. 3;0: CHI: *mis te tahate, kas porgandit, virsikut, vaarikat, tahate midagi, tahate?*

NEMAD/NAD

Mitmuse teise isiku pronoomeni vormidest ilmub kõigepealt Andreasel lühike vorm *nad*, vanuses 2;6 (***nad*** *seisavad seal peal*) ning see esineb kõikides lausetes subjektina. Videri materjalis esineb mitmuse teise isiku pronoomenit üldse 25 korral ja enimkasutatud on just lühike nominatiiv *nad* (Vider 1995: 58).

Lühike nominatiivi vorm *nad* esineb mõnikord Andreasel ka objektina, nagu on näha näidetes 76a ja 76b. Objektina esineb ka mitmuse vorm *neid* (näide 76c).

(76)

a. 3;0: CHI: *üks auto sõitis **nad** katki.*

b. 3;0: CHI: *aga pühapäeval toome küll maale **nad** kaasa.*

c. 3;0: CHI: *aga kui sa hakkad **neid** [= mutte] lööma kühvliga, siis **nad** saavad kurjaks.*

Kõik pika pronoomeni nominatiivi vormid *nemad* esinevad Andreasel subjektina (vt näide 77a). Pikast pronoomenist *nemad* esinevad ka mõned teistes käänetes olevad vormid (näide 77b komitatiivi kohta ja näide 77c adessiivi kohta).

(77)

a. 3;1: CHI: *aga **nemad** tahavad, aga need koerad tahavad tegelikult konti ja vorsti ja sibulasalatit ka tahavad.*

b. 3;0: CHI: *putukaid jah, aga kui sa **nendega** mängid, siis **nad** ei tee sulle häält.*

c. 3;1: CHI: *miks **nendel** autodel siis arstimärki ei ole, kui arstimärk on, siis **nad** oleks, **nad** oleks ju arstiautod.*

Tabel 23. Mitmuse 3. isiku pronoomenid ema ja lapse kõnes 76 lindistuse põhjal

	<i>nemad</i> ja <i>nad</i> kokku	<i>nemad</i> (% kõigist)	<i>nad</i> (% kõigist)
EMA	151	10/ 7%	141/ 93%
ANDREAS	89	7/ 8%	82/ 92%

Nagu näha tabelist 23, esineb mitmuse kolmanda isiku pronoomeneid emal kõikides lindistustes 151 korda, millest 93% on lühikesi variante. Andreasel esineb *nemad/nad* vorme kokku 89 korral ja lühikesi variante on 92% koguhulgast ja pikki 8%. Selle pronoomeni puhul on ema ja lapse kasutatud pikkade ning lühikeste vormide protsentuaalne suhe peaaegu sama, lapsel 8% ja emal 7% lühikest pronoomenit *nad*.

3.2. Demonstratiivpronoomenid

Demonstratiivpronoomenid on eraldi peatükis vaatluse alla võetud seetõttu, et need ilmuvad laste kõnesse varakult ja on väga sagedased keeles. Diessel (1999: 2) on esitanud kolm kriteeriumit demonstratiivide tunnusena: demonstratiivid on deiktilised väljendid, millel on spetsiifilised süntaktilised ja pragmaatilised funktsioonid ning teatud semantilised omadused. Sellele tuginedes arvab Diessel demonstratiivide hulka lisaks demonstratiivpronoomenitele ka kohaadverbid *siin* ja *seal*.

Demonstratiivide suurt esinemissagedust tõendavad tabelis 24 esitatud andmed, et Andrease korpuses esines demonstratiivpronoomenit *see* ema kõnes 1660 ja Andreasel 2460 korda. Olgu siinkohal esitatud ka partitiivi vormi *seda* esinemise numbrid: emal 353 ja Andreasel 878 korda. Demonstratiivpronoomeni *see* kasutust jälgides peab

alustama ühesõnaperioodist, kui laps hakkab aktiivselt huvi tundma asjade nimetamise vastu.

Tabel 24. Demonstratiivpronoomeni *see* sagedus 76 lindistuses

	Andreas	ema
<i>see</i>	2460	1660
<i>seda</i>	878	353

Juba siis, kui lapse sõnavara suurus on 20–50 sõna, osutavad nad asjadele ning olenditele ja kasutavad deiktulist sõna (või väljendit), et saada teada entiteete iseloomustavaid nimetusi. Väga varasel perioodil võib selline deiktiline sõna (nt ingl *da* < (*what's*) *that?*) olla lapse enda moodustis, mis sageli on tekkinud mõne keeles olemasoleva deiktiku häälduse lihtsustamise abil. Selline selgesõnaline küsimuste esitamine varaste deiktikute abil tähendab seda, et lapsed eeldavad, et igal asjal, millest nad rääkida tahavad, on oma nimetus. Varase deiktalise sõna kasutamine koos osutamisega on otsene eelkäija lapse sagedastele tüüpilistele küsimustele (nt *mis see on?*) vanuses 2;0. (Clark 1993: 89).

Ülevaatepeatükis pronoomenitest (ptk 2) oli juttu sellest, et Andreas kasutas vanuses 1;7-1;8 asjade ja olendite nimede teadasaamiseks küsivat kombinatsiooni *kessee*. Sellist kokkusulanud *kessee?* vormi esines ühes tunnipikkuses lindistuses (vanus 1;7.24) 93 korda ja kõikides lintides kokku 219 korda. Selle deiktalise sõna areng kajastub hästi keelepäevikus, kus on märgitud, et vanuses 1;10.10 muutus sõna *kessee* väljendiks *kessee nimi* ning kuus päeva hiljem omakorda kombinatsiooniks *mis see nimi*. Koopula ilmus sellesse ühendisse vanuses 1;11: *mis see on?* Seega toimus Andrease küsiva deiktikuga enne teist sünnipäeva alljärgnevalt esitatud areng.

1;7 *kessee?* > 1;10.10: *kessee nimi?* > 1;10.16 *mis see nimi?* > 1;11 *mis see on?*

Tabelis 25 esitatud nelja lapse andmete põhjal selgub, et kõikidel uuritud lastel on varases perioodis suhtesõnade vormidest olemas adverbid *siin* ja *seal*. Neljast kolmel keelejuhil on olemas sellised sõnad nagu *siia* ja *sinna*.

Tabel 25. Demonstratiivide ilmumine 4 lapse näitel enne teist sünnipäeva

Suhtesõna	Carlos (1;7- 2;0)	Andreas (1;7- 2;0)	Annabel (1;10- 2;1)	Taimo (1;5- 1;11)
<i>Demonstratiivid</i>				
SIIN	1;9 ⁴	1;7	1;10	1;11
SEAL	1;10	1;11	2;0	1;8
SIIA	1;9	1;7	1;11	–
SINNA	1;8	1;8	2;0	–

Väikelastel varakult olemasolevad demonstratiivid on väga sagedased ka sisendkeeles. Alljärgnev tabel võrdlebki mõningate sõnade esinemissagedust lapse keeles ja sisendkeeles (ema keeles), kasutatud on Andrease ning Carlose lindistusi, kusjuures Carloselt on võetud kõik 9 lindistust ning Andreaselt valikuliselt 7 linti. Carlose ema puhul peab taustainfoks lisama, et lindistajaks oli täiskasvanust hea perekonnatuttav ning seetõttu on Carlose ema saanud lindistustes vähem sõna kui Andrease ema Andrease lintides, sellest tulenevalt on tabelis 26 Carlose emal esinenud kõiki vorme mitu korda vähem kui Andrease emal.

Tabel 26. Lapse keele ja sisendkeelee võrdlus (lindistustes esinenud vormide arv)

	Andreas (7 linti = u 315 minutit)	Andrease ema	Carlos (9 linti = u 400 minutit)	Carlose ema
SEE	29	234	50	88
SEDA	58	37	12	7
SIIN	19	135	18	49
SEAL	2	93	18	18

Selgub, et mõlema ema sagedasemad sõnad (*see*, *siin*) on ka laste kõnes suure sagedusega. Demonstratiivpronoomen *see* esineb emadel vastavalt 234 ja 88 korda ning lastel 29 ja 50 korda, adverb *siin* emadel 135 ning 49 ja laste kõnes 19 ja 18

⁴ Lapse vanus, millal vormi esimene esinemine on registreeritud

korda. Samas *seda* ja *siia* on lastel sagedasemad kui emadel. Selle põhjuseks võib varasel perioodil olla lapse piiratud sõnavara, st *seda* tähistab lapse jaoks igasuguseid objekte ning *siia* osutab erinevatele kohtadele. Lekseem *see* on tihti esimeste miniparadigmade moodustaja lapsel (Argus 2004: 42) ning peaaegu samal ajal ilmub ka teine varajane demonstratiiv *siin* oma paradigmasiseste vormidega. Vanuses 2;1.12 tehtud Andrease lindistuses on *siin* ainuke lokatiiv, millest on olemas kõik 3 erinevat paradigmasisest vormi, st *siia*, *siin* ja *siit* (Vihman, Vija 2002).

Annabel kasutas vanuses 2;0 sagedasti küsimust *kes see on?* ning küsimust *mis see on?* ei ilmu lindistusperioodil tema kõnesse veel kordagi. Näitest 78 on näha, et ühend *kes see on* vormistab küsimusi nii elusate kui elutute entiteetide kohta.

(78)

[Annabel vaatab koos lindistajaga pildiraamatut.]

ANN: *kes see on?*

KAJ: *tiidruk.*

ANN: *kes see on?*

KAJ: *päike.*

Väike laps hakkab varakult ümbritsevaid objekte võrdlema ja ära tundma ning seda keeleliselt väljendama.

(79)

[Laps laob klotse alusele.]

CHI: *see.*

CHI: *teine ka.*

Varajases perioodis ilmuvad sõnad võimaldavad lapsel osutada enda läheduses olevatele asjadele/olenditele, nõuda läheduses olevaid asju, tõmmata juuresolija tähelepanu enesele, esitada vestluspartnerile küsimusi jne. Paljud ruumilisi ja ajalisi suhteid väljendavad adverbid ning kaassõnad tulevad hiljem, alles kolmandal eluaastal, seni aga opereerib laps olemasolevatega, mis on sageli just demonstratiivid..

Piiratud sõnavara hulk ei pruugi tähendada seda, et lapsel midagi ütlema või vestluspartnerile selgitamata jääks. Varasel perioodil saab ta hakkama väga väheste sõnadega ning need olemasolevad vajalikud infoüksused ongi just üks osa põhisõnavara operaatoritest (mõiste kohta vt Pajusalu, Tragel, Veismann, Vija 2004: 9), mis võimaldavad vajaliku info edasi anda ja sõnavarast tol perioodil alles puuduvaid sõnu asendada, nagu on näha näidetest 80 ja 81. Näites 80 vastab väga väikese sõnavaraga laps juuresolijate küsimustele ning *see* tähistab lapse leksikonis puuduvaid sõnu.

(80)

KAJ: *kus on aua [= koera] kõrvad ?*

TAI: *see* .

[Laps näitab koera kõrvu.]

KAJ: *mhmh # a kus Taimo kõrvad on ?*

TAI: *see* .

[Laps näitab oma kõrvu.]

KAJ: *seal jah* .

EMA: *a kus nina on ?*

TAI: *see* .

[Laps paneb näpu ninale.]

Näites 81 viitab laps *sinna* abil kohale, kuhu mängupörsas on vaja panna.

(81)

[Laps upitab ennast kikiarvule, tahab pörsast televiisori peale panna.]

CHI: *sinna* .

CHI: *sinna* .

CHI: *notsu sinna* .

Annabel hakkab Andreasega võrreldes rääkima hiljem ja temalt pärinevad näited vanusest 1;10–2;1, mil ta kasutab rohkesti demonstratiivpronoomenit *see* üksinda erinevatele entiteetidele viidates või ühendeid *see katki* (= see on katki) ja *see aia* (= see on valus).

Näidetes 82 ja 83 tahab väikese sõnavaraga laps, kes ei oska veel nimetada asja, mida ta saada tahab (vastavad sõnad puuduvad leksikonis), saada vestluspartneri käest või tema kaasabil midagi oma kätte ja *seda* tähistab soovivat objekti.

(82)

[Laps näeb vestluskaaslase käes palli ja tahab seda oma kätte.]

CHI: *seda*.

CHI: *seda taha* [*].

MOT: *palli tahad oma kätte?*

CHI: *seda*.

(83)

[Laps nõuab tungivalt midagi.]

CHI: *seda tahad* [*] .

CHI: *seda* !

CHI: *seda* # *nupuga*!

CHI: *seda, seda* !

Väga produktiivne kombinatsioon on keeles *see on X*, sest *see* on kõikide referentide puhul praktiliselt ainuke võimalus nn esitluslauses nendele viitamiseks (Pajusalu, Tragel, Veismann, Vija 2004: 70). Kui teise sünnipäeva paiku on Andrease kõnes väga sagedased küsimused kujul *kesse?* (< kes see...?), *kusse?* (< kus see...?), *misse?* (< mis see...?), siis vanuses 2;1 on seda tüüpi ühendite vähenemisel hakanud laps kasutama rohkesti kombinatsiooni *see on X*. Programmi CLAN alaprogrammi COMBO abil tehtud otsingus on selgelt märgata murdepunkt, milleks on vanus 2;0.24–2;0.26. Kui enne lindistust 2;0.24 esines 18 lindistuses 48 korda küsimust *mis see on?* ja 5 korda kombinatsiooni *see on X*, siis lindis 2;0.24 on võrreldud kasutusi pooleks. Edasi aga järgmisest lindistusest 2;0.26 leiame 31 korda ühendit *see on X* ning vaid korra küsimust *mis see on*.

Demonstratiivi *see* erinevaid käändevorme Andrease korpuse põhjal analüüsides jäid silma ka keelenäited vale objektikäände valiku kohta (näited 84–85). Vanusest 2;1–2;3 leidsid mõned näited (84a, 84b) ja pärast kolmandat sünnipäeva veel hulk lisanäiteid (85a–f). Selle põhjal võib oletada, et õige objektikäände vormistamise omandamine võtab lapsel päris kaua aega.

(84)

a. 2;1: CHI: *lõika selle* [*] [= see] *ära*!

b. 2;3: CHI: *ära pane selle* [*] [= seda] *siia*!

(85)

- a. 3;0: CHI: *Antsu ei pane tagasi see* [*] [= seda].
- b. 3;0: CHI: *nüiid sa pead seda* [*] [= selle] [= põlle] *panema ette*.
- c. 3;0: CHI: *ei pane siia selle* [*] [= seda]!
- d. 3;0: CHI: *seda* [*] [= selle] *küll paneme*.
- e. 3;1: CHI: *selle* [*] [= see] [= hüppamispall] *anna mulle hüppamise jaoks*.
- f. 3;1: CHI: *viska selle* [*] [= see] *ära*.

Laps kasutab sageli pronoomenit *see*, nimetamata üldse referendi kohta midagi täpsemat, sest situatsioonis ühiselt osalejad teavad informatsiooni referendi kohta (näide 86).

(86)

[Laps on torni ära lõhkunud ja hakkab uut ehitama.]

3;1: CHI: *selle peale ja see siia peitu ja see siia peale, siia peale ja see peitu*.

Andrease lindistused lõpevad vanuses 3;1.13 ja see on veel aktiivse keeleomandamise aeg. Sõnavara lisandub, laused muutuvad juba täiskasvanupärasemaks, aga läheb veel tükk aega, kuni laps hakkab keelesüsteemi täielikult valdama.

KOKKUVÕTE

Käesolevas magistritöös on vaadeldud pronoomenite kasutust ja isikuviiitamist eesti keelt omandavatel lastel vanuses 1;6-3;2. Põhimaterjaliks on analüüsimisel kasutatud CHILDESi andmebaasi eesti keele korpuse Andrease alamkorpust. Lisamaterjalina on kasutatud teiste laste alamkorpuse ning keelenäiteid varem ilmunud bakalaureuse- ja magistritöödest.

Varasel perioodil ilmuvad sõnad peavad võimaldama lapsel osutada enda läheduses olevatele entiteetidele, nõuda läheduses olevaid asju, tõmmata juuresolija tähelepanu enesele, esitada vestluspartnerile küsimusi jne. Paljudel käesoleva magistritöö jaoks analüüsitud lastel on varases perioodis suhtesõnade vormidest olemas demonstratiivpronoomenid *see* ja *seda*, mis võimaldavad piiratud leksikoniga väikelapsel täielikult ennast vestluspartnerile arusaadavaks teha.

Kõige produktiivsemad pronoomenid olid Andrease keelenäidete põhjal *see* (2504 korda), *mis* (908) ja *teine* (368). Samad sõnad on sagedased ka sisendkeeles. Sagedusele lisaks selgus analüüsimisel, et nimetatud pronoomenid moodustavad produktiivseid konstruktsioone ning on laste jaoks vajalikud ja olulised suhtlussituatsioonis.

Lapsed läbivad erinevate keelte omandamisel küllalt sarnased etapid (Clark 1993: 241) ja hakkavad kasutama isikuviiitamist üldiselt juba enne kaheaastaseks saamist. Teatud vanuses (Andreas näiteks perioodil 1;7-2;0) kasutab laps teistele inimestele viidates üldnime, pärisnime ja läheb siis järk-järgult üle (keskmiselt vanuses 2;0) personaalpronoomenite kasutusele. Enne seda on lapsel vaja õppida mõistma kõnerolle ning oma positsiooni nendes rollides. Samal ajal võib sisendkeele põhjal jälgida, kuidas ema keelekasutus muutub lapse kasvades.

Tavaliselt tuleb esimeste pronoomenite hulgas *mina*, sest väikeste laste arengule on iseloomulik enesekesksus. Ei saa aga väita, et see oleks kõikidel lastel esimesena ilmuv personaalpronoomen. Andreas kui esimene laps peres kasutas paralleelselt *minu* ja *sinu*, sest tal polnud lihtne aru saada, kellele mingi personaalpronoomen viitab.

Bloomi pakutud hüpoteesi põhjal omandavad lapsed enne need pronoomenid, mis viitavad neile endile (Bloom 2000: 121-126). Alles hiljem need pronoomenid, mis viitavad teistele. Seda toetab ka soome keele andmete analüüs (Brown 2004: 506). Eesti laste keelenäidete põhjal selgus, et väide peab paika, sest *mina* ja *sina* on näiteks varasemad kui *tema*, *teie* või *nemad*. Mõningast varieerumist esineb küll lühikese ja pika pronoomeni vahelduses ning ilmutumise vanuses, kuid üldiselt on omandamise põhiiseloosarnane.

Ainsuse esimese isiku pronoomenit *mina/ma* esines Andreasel lindistustes kokku 2969 korda ja emal 1627 korda, kusjuures lühikest vormi kasutatakse kõnes sagedamini.

Ainsuse teise isiku pronoomen *sina/sa* on semantiliselt keeruline, sest selle referent vaheldub pidevalt ning sama rääkija võib selle abil viidata erinevatele kõnetatutele (Brown 2004: 501-502). Ainsuse teise isiku pronoomenit esineb ema kõnes 1833 ja Andreasel 1017 korda. Siit nähtub erinevus ainsuse esimese isiku pronoomeniga, mida oli lapsel kaks korda rohkem kui emal. Ema kõnes on tähtsad teise isiku vormis pöördumised.

Ainsuse kolmanda isiku puhul on märgata, et lapsed võtavad varem kasutusele lühikese vormi *ta*. Pikk vorm *tema* tuleb alles hiljem. Üldse esineb ainsuse kolmanda isiku pronoomenit vähem kui esimese või teise isiku oma, emal 647 ja Andreasel 494 korda.

Mitmuse isikute pronoomenid ilmuvad laste kõnesse hiljem ning pole kuigi sagedased ainsuse omadega võrreldes. Kõne adresseerimine mitmele isikule samaaegselt nõuab lapselt rohkem kui ühe kuulaja arvessevõtmine ja näiteks mitmuse teise isiku vorme esineb täiskasvanu kõnes tunduvalt vähem kui teiste pronoomenite omi.

Pronoomenite ülevaate põhjal võib näha, et väga paljude pronoomenite kasutus on lapsel vanuses 2;0-3;0 alles juhuslik ja hajus. See, mida laps parasjagu juurde õpib, selles valdkonnas teeb ta vigu, st moodustab väärkasutusega vorme ja kombinatsioone, sest keelesüsteemi loomine ehk omandamine alles toimub. Keelenäiteid analüüsides on märgata, et pärast kolmandat sünnipäeva tuleb lapse kõnesse tohutult palju uusi sõnu ja vorme. Laps võtab kasutusele ka morfoloogiliselt ning semantiliselt raskeid sõnu ega oska alati neid õigesti käänata või kombineerida. Lapse kasvades väheneb tema enesekesksus ning asendub täiskasvanupärase võimega pidada tegevussubjektiks ka muid peale enda. Kõne täiustub üha, seega on neljanda eluaasta algus lapsel intensiivse keelelise arengu aeg.

Pronoomenite kasutuselevõtt konkreetsel lapsel sõltub erinevatest asjaoludest: mitmes laps keelejuht peres on, lapse individuaalne omapära ja kindlasti veel muud põhjused.

Paljud käsitletud seisukohad on osaliselt ka tõlgendamise küsimus ning piiratud materjali hulk ei võimaldanud Andrease keelelist arengut vanuses 2;0-3;1 teiste laste kasutustega võrrelda. Käesoleva peamiselt ühel keelel baseeruva analüüsi põhjal ei saa väga konkreetselt midagi üldist väita, seepärast oli konkreetse töö põhirõhk pigem Andrease keelematerjali esitusel ning võrdlemisel teiste olemasolevate näidetega. Lapse keeleomandamist analüüsides on vaja arvesse võtta konkreetse keele tüpoloogiat, süsteemi, üldist kultuurikonteksti ning keelejuhi iseärasusi ja strateegiaid.

PERSONAL REFERENCE AND PRONOUNS IN CHILD LANGUAGE

Summary

This MA-thesis examines how children acquire the system of personal reference and what factors could influence this. The main informant of the research was Andreas, born on 26 February 1998, the son of the author of the present thesis. The main source of the material for the research comprises 76 recordings of 60-minute duration, performed at the age of 1;7.24–3;1.13.

The author has researched in what age and in which order the child starts to use pronouns in his speech for marking different persons. The aim of the research is to compare pronouns in child's speech with the ones in the input language.

Chapter 1 gives an overview of the development of child's language and lexicon as concluded by various researchers. Chapter 2 compares pronouns in child's language with the ones presented in "Estonian Grammar". Chapter 3 analyses the development of personal pronouns and demonstrative pronouns on the basis of examples in children's language. Chapter 3 also discusses differences between the language of adults and the language of infants.

The most productive pronouns according to Andreas' speech examples were *see* (2504 times), *mis* (908) and *teine* (368).

Children start to use personal reference forms before they are two years old. Referring to the person begins with the use of personal name or proper name and gradually (the average age is 2;0) the child starts to use personal pronouns. Before this a child has to learn to understand roles of speech and his position in these roles. At the same time it could be observed on the basis of input language how mother's use of language changes during child's development.

At the age of 2;0-3;0 the use of several pronouns is still occasional and sporadic. When analysing the examples of speech it becomes evident that after child's third birthday a great number of new words and word forms appear in his speech. Child's speech is improving, therefore at the beginning of age four there is the period of intensive language development.

Among the first pronouns there is usually the pronoun *mina*, because small children are self-centered. It can not be said that this is the first personal pronoun for every child. Andreas, being the first child in the family, used the pronouns *minu* and *sinu* in parallel as it was not easy for him to comprehend whom a personal pronoun referred to

The pronoun of the second person singular *sina/sa* is semantically difficult because its referent is constantly changing and the same speaker can use it to refer to different persons (Brown 2004: 501-502). There are 1833 pronouns of the second person singular used in mother's speech and 1017 in Andreas' speech. Addressings in the second person are important in mother's speech.

About the usage of the third person singular it can be said that children start using the short form *ta* first. The long form *tema* appears later into the speech.

Pronouns of plural forms appear into children's speech later and their usage is not as frequent as the usage of singular forms.

The main focus of this research paper was on presentation of Andreas' language material and on comparison of other available examples. When analysing child's language development one has to consider the typology of a particular language, the system, the cultural context and the peculiarities and strategies of an informant.

KASUTATUD MÄRGID JA LÜHENDID

min*	sõnatiive variant, mida on kasutatud programmiga CLAN tehtud otsingus
[*]	täiskasvanupärasest keelekasutusest erinev vorm
CHI	Andreas
MOT	ema
CAR	Carlos
ANN	Annabel
TAI	Taimo
KAJ	täiskasvanud lindistaja Kaja Kohler
%	kommentaar, mis annab lisainfot ja seletusi lindistussituatsiooni kohta, nt
[%	kurjalt]
[?]	arusaamatu sõna või üksus, mille tähendus jääb ebaselgeks nt
<i><mul on paisu> [?]</i>	
#	paus lausungis
[= seda]	seletav või korrigeeriv kommentaar sõna(vormi) või lausungi kohta

KIRJANDUS

Argus, R. 1994. Ühe eesti lapse lausemoodustuse areng. – Bakalaureusetöö käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.

Argus, R. 2004. Eesti keele käändesüsteemi omandamine: esimestest sõnadest miniparadigmadeni. – Emakeele Seltsi aastaraamat 49, 23-49. Tallinn.

Behrens, H. 1993. Temporal Reference in German Child Language. Form and Function of Early Verb Use. Thesis Universiteit van Amsterdam.

Bloom, P. 2000. How Children Learn the Meanings of Words. Massachusetts Institute of Technology.

Brown, A. 2004. Persoonareferenssi lapsenkielessä. – Virittäjä 4, 483–507.

Clark, E. V. 1993. The Lexicon in Acquisition. – Cambridge University Press.

Diessel, H. 1999. Demonstratives: Form, Function, and Grammaticalization. John Benjamins Publishing Company.

EKG I = Eesti keele grammatika I. Morfoloogia. Sõnamoodustus. 1995. Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut.

Erelt, M. 2000. On the Pro-Forms in Estonian. – M. Erelt (toim.) Estonian: Typological Studies IV. Tartu ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 14, 7–18. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Foley, W. A. 1997. Antropological Linguistics. An Introduction. Blackwell.

Kõrgvee, K. 2001. Lapse sõnavara areng vanuses 1;8–2;1. Bakalaureusetöö käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.

Orusalu, S. 1996. Lastega suhtlemise erisõnavara. Diplomitöö käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.

Pajusalu, K. 1996. Eesti hoidekeele kujunemine. – K. Toivainen (toim.) Suomalaiskielten omaksumista tutkimassa. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja, 117-124, Turku.

Pajusalu, R. 1999. Deiktikud eesti keeles. Dissertationes Philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis.

Pajusalu, Tragel, Veismann, Vija 2004. Tuumsõnade semantikat ja pragmaatikat. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 5. Tartu.

Pool, R. 1999. About the use of different forms of the first and second person singular personal pronouns in Estonian cases. – M. Ereht (toim.) Estonian: Typological Studies III. Tartu ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 11, 158–184. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Salo, A. 1995. Eesti keele verbivormistiku omandamine vanuses 1;5– 3;11. – Magistritöö käsikiri Tartu Ülikooli läänemeresoome keele õppetoolis.

Tomasello, M. 1992. First Verbs. A Case Study of Early Grammatical Development. Cambridge University Press.

Vider, K. 1995. 2-3-aastaste laste sõnavara. Diplomitöö käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.

Vider, K. 1996. 2-3-aastaste laste sõnavara. – K. Toivainen (toim.) Suomalaiskielten omaksumista tutkimassa. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja, 125-137, Turku.

Vihman, M.M; Vija, M. (ilmumas). The acquisition of verbal inflection in Estonian. – In N. Gagarina, I. Gülzow (eds), Discovering the world of verbs, 1–10. Kluwer Academic Publishers.

Vihman, M.M; Vija, M. 2002. The acquisition of Estonian locatives: A case-study using a dense developmental corpus. Paper presented at the 9th International Congress for the Study of Child Language, Madison, July.

Vija, M. 2000. Ühe eesti lapse keeleline areng vanuses 1;5–2;0. Bakalaureusetöö Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.